

Иқболлой Адизова

**СЎЗУМНИ ЎҚУБ
АНГЛАҒАЙСЕН
ЎЗУМНИ**

Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2008

83.3(5Ў)
А31

Китоб Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори, профессор Ҳ. Болтабоев

Тақризчилар:
филология фанлари доктори, профессор Н. Комилтов
филология фанлари номзоди, доцент З. Холмонова

А 4702620204-4 2008
М352(04)-2008

ISBN 978-9943-03-135-7

© Иқболлой Адизова,
Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2008 й.

*Ушбу китоб Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг
525 йиллигига бағишланади.*

КИРИШ

Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари билан танишар эканмиз, бугунги кунга келиб, алломанинг: “Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд” (Донишмандлар, киши исмининг шухрат топиши иккинчи умрдир, деганлар)¹, дея эътироф этган орзуси ушалганининг гувоҳи бўламиз. Таваллудининг 525 йиллиги нишонланаётган шоир асарлари бугун ҳам ўзининг кўп сонли мухлисларига эга ва унинг мероси сарҳадсиз уммон. Унга шўнғиган сари “дуру гавҳарлар”га эга бўлаверасиз.

Шоирнинг ҳар бир асарининг яратилиш тарихи, қисмати ва кечмиши бор, моҳиятида эса теран фалсафийлик, донишмандлик мужассам; турли фан, санъат йўналишларига нуқтаи назари, нигоҳи қомусий кўламга эга. Шу сабабли, унинг асарларини ўрганган сари янги маълумотларни кашф этамиз, ҳаёту яшашни чуқурроқ англашга, орзулар қанотида баландроқ парвозга шайланишга руҳий мадад оламиз.

“Бобур ботирлигининг чеки бўлмаган: унинг бутун ҳаёти жасорат намуналари билан тўлиб-тошиб ётибди”, деган эди рус шарқшунос олими Н.И. Веселовский. Ҳақиқатан ҳам, Бобур шахси инсон матонатига қўйилган жонли ҳайкал. У ҳаётнинг барча машаққатларини чеккан инсон: ўз яқинларининг хиёнати, Ватандан жудолик, жангу жадаллар изтироби, адолатсизликлар заҳмати, мулксизлик ранжу меҳнати. Бундай дарду ғамларни енгиб ўтиш учун инсон ақдан ва руҳан комил бўлиши лозим. Бобурни дунёнинг тор туйғуларидан қутқарган нарса кўнгли кенглик ва руҳий

¹ *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Бобурнома. Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1960, 168-бет. “Бобурнома”дан олинган кейинги парчалар шу манбадан олинади ва саҳифаси кўрсатилади.

комиллик мададидир. Унинг жасорати, қийноқли ва нафосатли ҳис-туйғулари ўз асарларида муҳрланган. Бу асарларни ўқиган сари адибнинг ибрати, Бобурга мадад берган ёқимли туйғулар руҳиятимизда ҳам улғаяётганини ҳис қила бошлаймиз.

Азиз ўқувчи! Ушбу китобни тартибга келтиришимиздан мақсадимиз, Бобур асарларидан олган таассуротларимизни сиз билан баҳам кўришдир. Китобни ўқиб, сизда ҳам Бобур ижодига, у қолдирган маданий меросга қизиқиш, ҳавас уйғонса, ўйлаймизки, биз ўз ниятимизга етибмиз. Тадқиқотимизда ноқислик ёки жузъий камчиликлар бўлса, олдиндан узр сўраймиз ва самимий фикр-мулоҳазаларингизни кутиб қоламиз.

БОБУРНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

Заҳриддин Муҳаммад Бобур буюк саркарда ва подшоҳ, тарихчи олим ҳамда ҳассос шоир сифатида дунёни ҳайратга солган ноёб қобилият эгасидир. У адабиётимизнинг Алишер Навоийдан кейинги энг теран фикрли соҳир туйғулар куйчиси эканлиги билан бизга қадрли.

Бобур 1483 йил 14 февралда Андижонда, Фарғона вилояти ҳокими Умаршайх Мирзо хонадонида таваллуд топди. У Амир Темурга бешинчи (Умаршайх Мирзо – Абу саид Мирзо – Султон Муҳаммад Мирзо – Мироншоҳ – Амир Темур) авлод эди. Онаси Қутлуғнигорхоним томонидан эса ўн иккинчи авлод билан Чингизхонга тугашган. Бобур Умаршайх Мирзонинг тўнғич ўғли (Бобур, Жаҳонгир Мирзо, Носир Мирзо).

Умаршайх Мирзо 1494 йил 9 июнда пойтахт шаҳар Аҳси қўрғонидан жарга қулаб ҳалок бўлади. Бу фожиадан сўнг, темурийлар анъанасига биноан, валиаҳд Бобур тахтга ўтиради. Унинг шоҳ асари “Бобурнома” худди ана шу хабар билан бошланади: “Тангри таолонинг инояти билан ... сешанба куні рамазон ойининг бешида тарих саккиз юз тўқсон тўққузда (милодий 1494) Фарғона вилоятида ўн икки ёшта подшоҳ бўлдим”¹.

12 ёшли Бобур отасининг содиқ беқлари Шайх Мазидбек, Бобоқули Бобоалибек, Қосим қавчинлар ёрдамида ҳокимиятни бошқаришга киришади. Ўша даврда Самарқанд темурийлар салтанатининг пойтахти эди. Шунинг учун ҳар бир темурзодага уни эгаллаш энг катта орзу бўлган. Жумладан, Бобур ҳаётини остин-устун қилиб юборган кўп жангу жадаллар ҳам Самарқанд билан боғлиқ.

¹ Ўша асар, 59-бет.

1495 йилда Самарқанд Султон Али қўлида эди. Аммо, акалари Султон Масъуд ва Бойсунғур Мирзолар ҳам Самарқанд учун кураш бошлайдилар. Амакиваччаларидан илҳомланган Бобур ҳам бу кураш гирдобига қўшилади. Бир муддат Самарқандни қамал қилади, лекин дўстлик ва сулҳ таклифи билан чиққан Султон Алининг сўзини қабул қилиб, ортга қайтади. Бойсунғур Мирзо эса Самарқандни эгаллайди.

1497 йилда Бобур яна Самарқандга юриш бошлайди. Бойсунғур Мирзо Шайбонийхондан мадад сўрайди. Етти ой давом этган жангу жадалдан сўнг Бобурнинг қўли баланд келади. Шаҳар аҳлининг хайрихоҳлиги унга мадад бўлиб, боболарининг муқаддас пойтахтини эгаллайди. Афсус, Бобур ғалаба нашъасини узоқ суролмайди. Талон-тарошлар натижасида Самарқанд ночор аҳволга тушиб, лашкар таъминоти ҳам қийинлашади. Натижада, уйларини соғинган черик аҳли бирин-кетин Андижонга қоча бошлайди. Ҳатто, ибратли беклари – Аҳмад Танбал, Хонқули, Иброҳим Бекчиклар ҳам шундай йўлни ихтиёр этадилар: “Самарқандни олғонда Самарқанд андоқ хароб эдиким, мадад ва тухм ва тақовига эҳтиёж бор эди... Бу жиҳатлардин черик эли кўп танқислик торттилар... Уйларини ҳам соғиндилар. Бирар-иккирар қочмоқга юз кўйдилар...”¹.

Ушбу фурсатда Андижонда ҳам нотинчлик бошланди. Аҳмад Танбал ва Аҳсини вақтинча бошқариш учун қолдирилган Узун Ҳасан хиёнат йўлини тутишди. Бобурнинг укаси Жаҳонгир Мирзони Андижон ҳокими этиш ниятида Андижонни қамал қилишди. Вақтинча Андижонни бошқариш учун қолдирилган Али Дўст Тағойи Бобурнинг Самарқандда оғир бетоблиги ва ўлим тўшагида ётгани хабарини эшитиб, ваҳимага тушади ва Андижонни Жаҳонгир Мирзо тарафдорларига топширади. Шу кунларни хотирлаб “тўрт кунгача тилим тутилди, оғзимга пахта билан сув томизурлар эрди”², дея ёзган хаста Бобурни бу хиёнатли ҳодиса қаттиқ қайғуга солади. Бобур волидаси ва пири муршиди Хожа қози мактублари ва даъватлари

¹ Ўша асар, 110-бет. ² Ўша асар, 111-бет.

сабабли Самарқандни тарк этаркан, бу фатҳида Самарқандда 100 кун подшоҳлик қилганини ёзади: “Бу навбат Самарқанд шаҳрида юз кун подшоҳлик қилдим”¹.

1498 йил февраль ойида Андижон сари йўл олган Бобур бир ҳафтадан сўнг Хўжандга етгач, Андижон муҳолифлар кўлига ўтганлигини эшитади. Ўртада ҳам Самарқанд, ҳам Андижондан ажраган, давлатсиз ва мулксиз қолган Бобур қаттиқ руҳий изтиробда қолади: “Андижонга бўла Самарқандни иликдин бердук. Андижон ҳам иликдин чиқмиш эди... Бисёр шақ ва душвор келди. Не учунким, то подшоҳ бўлуб эдим, бу навъ навкардин ва вилояттин айрилмайдур эдим. То ўзумни билиб эдим, бу йўсунлуқ ранж ва машаққатни билмайдур эдим”². Аммо, Бобур ўзини йўқотмайди. Бу мушкулликдан қутулиш йўлини излаб, содиқ беқларидан Қосимбекни Тошкентга, Хон бобоси ҳузурига мадад учун юборади. Хон Оҳангарон орқали Кандир довонига келиб Бобур билан бирлашади ва Поп кўрғонида муҳолифлар билан сулҳ тузади. Бобур Хоннинг Андижонни қайтиб олиш имкони бор жойда сулҳга рози бўлганидан қаттиқ ранжийди. Бу ҳолдан умидсизланган кўпчилик черик аҳли Бобурни тарк этишади. Унинг олдида 200 дан кўпроқ 300 дан камроқ киши қолади. Бу адолатсиз мағлубият Бобурни қаттиқ изтиробга солади: “Менинг била қолғонлар гурбат била меҳнатни ихтиёр қилғонлар, яхши-ёмон, тахминан икки юздин кўпроқ, уч юздин озроқ бўлғай эди... Манга бисёр душвор келди, беихтиёр ғалаба йиғладим”³.

Шундан кейин Бобурнинг саргардонлик кунлари бошланди. У икки йилга яқин Хўжанд, Ўратепа атрофларида машаққатли ҳаёт кечирди. 1499 йилнинг ёз ойларида Ўратепа атрофида Али Дўст Тағойидан хабар келди. Агар гуноҳлари афв этилса, Марғилонни Бобурга топшириш ниятида эканлигини айтади. Бу таклифни Бобур узоқ муҳокама этмай қабул қилади. Бир неча кун йўл юриб, атрофидаги 240 кишиси билан Марғилонга етиб келади. Аҳмад Танбал ва Узун Ҳасаннинг зулму ситамидан безган

¹ Ўша асар, 112-бет. ² Ўша асар, 112-бет. ³ Ўша асар, 52-бет.

халқ Бобурни мамнунлик билан қарши олади. Бир неча кунлик жангдан сўнг Андижон қайта қўлга киритилади: “Ота вилоятим, икки йилга ёвуқлашиб эдиким, иликдин чиқиб эди, Тенгри инояти била зулқаъда ойида сана 904 (1499)да яна муяссар ва мусаххар бўлди”¹.

Лекин, Аҳмад Танбал Жаҳонгир Мирзони подшоҳ кўтариш режасидан қайтмаган ва жанглар давом этар эди. Ниҳоят уруш сулҳ билан якунланди. Жаҳонгир Мирзога Аҳси, Бобур Мирзога Андижон тарафлар бўйсунди. Бобур 1500 йилда Султон Аҳмад Мирзонинг қизи Ойшабегимга уйланди. Шу йилдан бошлаб шеърлар машқ қила бошлади. Бу даврда ҳали ҳам ички зиддиятлар давом этар, Аҳмад Танбал ва унинг оға-инилари ўз режаларидан воз кечмаганликлари сезилиб турарди. Шундай нотинчликлардан безган Бобур Муҳаммад Мазид Тархон бошлиқ Самарқанд бекларининг анчадан бери давом этаётган таклифини қабул қилади ва Самарқандга йўл олади. Сангзорга келганда Самарқанд беклари билан маслаҳатлашади. Бир қанча музокаралардан сўнг Самарқанд тахти “хоҳони” – талабгорларидан Хожа Яҳё уни Бобурга жангсиз топширади.

Шайбонийхон катта қўшин билан Самарқандга келаётганини эшитиб, Бобур бир қанча Самарқанд беклари билан Кешга кетади. Бир-икки ҳафтадан сўнг Султон Али Мирзо Самарқандни Шайбонийхонга топширади. Онаси Зухрабегим бунга сабабчи бўлади. Зухрабегим ўзини Шайбонийхон қўлига топшириб, ўглининг ҳаёти ва салтанатини сақлаб қолмоқчи эди. Аммо, Шайбонийхон Султон Али мирзони бир қанча беклари билан ўлдиради. Хожа Яҳёни икки ўғли билан Хуросонга кетишга рухсат бериб, ортидан одам ёллаб, уларни ҳам шаҳид қилади.

Бобур шаҳар атрофида туриб Самарқандни эгаллаш режасини тузади. Ниҳоят шаҳарнинг “Феруза” дарвозасидан кўрғонга киради ва Самарқандни иккинчи марта қўлга киритади. Шаҳар аҳли Бобурни хайрихоҳлик билан қарши олиб, Шайбонийхон навкарларига қарши жангга киради. Аҳволни англаган Шайбонийхон Самарқандни тарк этишга мажбур бўлади. Бобур галаба нашидасини “Бобурнома”да

¹ Ўша асар, 121-бет.

шундай хотирлайди: “Юз қирқ йилга ёвуқ Самарқанд пойтахти бизнинг хонаводада эди. Қандаги ёт ёғий, ўзбек келиб мутасарриф бўлуб эди. Иликдин кетган мулкни яна Тенгри берди. Форат ва торож топган вилоят тасарруфимизга кирди”¹.

Зафаридан мамнун Бобур Ўратепадан онаси ва аҳли аёлини Самарқандга кўчириб келади. Ойшабегимдан Фахруннисо исмли қиз кўради. Алишер Навоийдан мактуб олган Бобур жавоб мактуби ёзиб, унга туркийда ёзган шеърини ҳам кўшиб жўнатади. Мулло Биноий Шайбоний ҳузуридан Бобур мулозаматига келади. Аммо, қувончли кунлар узоққа чўзилмайди. Фахруннисо чилласи чиқмай қазо қилади. Бобур Самарқанд қўрғонини беркитишга мажбур бўлади. Қамалнинг машаққатли кунлари бошланиб, у 6 ой давом этади. Халқ оғир кунларни бошидан кечиради: “Элга бисёр танқислик бўлди. Анга еттиким, фақир ва мискин ит этини, эшак этини йиё кириштилар. Отга бўғуз кам ёфт бўлди. Дарахтларнинг баргини отқа берурлар эди... баъзи куруқ йиғочларни ранда қилиб, тарошасини сувга ибитиб отга берурлар эди”².

Бобур ҳар тарафга элчилар юбориб кўмак сўраркан, ҳеч кимдан мадад келмайди. Бобур, айниқса, Хусайн Бойқародан ранжийди. У Бобурга қайишиш ўрнига Шайбонийхонга элчи юборади. Муҳосара узоққа чўзилади. Шайбонийхон сулҳ таклиф қилади. Бобурнинг бошқа чораси бўлмагач, таклифни қабул қилишга мажбур бўлади. Тунда ўз яқинлари билан Самарқандни тарк этади. Аммо, Бобур “Менинг эгачим Хонзодабегим ушбу чиққонда Шайбонийхоннинг илигига тушти”³, деб афсус билан хотирлайди.

Самарқанддан чиққан Бобур анча вақт Жиззах, Ўратепа, Даҳкат атрофларида саргардонликда юриб, сўнг Тошкентга, бобоси Юнусхон ҳузурига мадад излаб боради. Улар Бобурни яхши меҳмон қилишади, кўплаб ваъдалар беришади, лекин амалда ҳеч қандай ёрдам беришмайди.

Пскент, Шоҳрухия атрофларида Шайбонийхон билан қисқа тўқнашувлар бўлади. 1502 йилда Аҳмад Танбалнинг Тошкентга ҳужумга тайёрланаётгани хабари келади. Буни

¹ Ўша асар, 76-бет. ² Ўша асар, 83-бет. ³ Ўша асар, 85-бет.

эшитиб, Бобурнинг тоғалари Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхон Андижонга юриш бошлайди. Бобур ҳам уларга қўшилади. Бу жангда Бобур катта жасорат кўрсатади. “Бобурнома”да унинг маҳоратли саркарда эканлигини кўрсатувчи жонли манзаралар, мардона жанглар тасвирини кўрамыз. У Ўшни қўлга киритади, Ўзганд ва Марғилон халқи хайрихоҳлик билан уни чорлашади. Работи Рўзақда қаттиқ жанг бўлиб, тунда бостириб келган Танбал лашкарининг қўли баланд келади. Шу жангда Бобур боши ва оёғидан яраланади. Танбал билан юзма-юз тўқнашиб жанг қилади.

Яна бир қанча жангу жадаллардан кейин Андижон қайтариб олинди. Аҳмад Танбал қочиб, Шайбонийга бирлашиш учун одам юборади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, тоғалари Бобурга вилоят беришмади. Жон чекиб қўлга киритган ҳудудларини ҳам таклиф қилишмади. Бундан Бобур қаттиқ ранжиди. У “Бобурнома”да 1502 йил воқеалари ҳақида ҳикоя қилар экан, илк бор бош олиб кетмоқ фикрига келади: “Дедимким, мундоқ душворлиқ била тирилгунча, бош олиб итсам яхши. Бу навъ хорлиқ ва зорлиқ била эл билгунча, оёғим етганча кетсам яхши”¹.

Шайбонийхон катта қўшин билан Андижон сари йўлга тушганини эшитиб, мўғулхонлар орқага қайтишади. Шу кунларда Аҳсида юзгача навқари билан қолган Бобурга қарши Аҳмад Танбал бир неча минг йигити билан ташланади. Тенгсиз тўқнашувда Бобур енгилади. У икки кеча-кундуз ёлғиз душман таъқибидан қочиб, омон қолади.

КОБУЛГА ЙЎЛ

1503 йилда Бобур Хуросонга йўл олди. Ҳусайн Бойқародек забардаст темурзода Шайбонийхонга қарши хужумга ўтмай, ўз худуди ҳимоясига киришди. Ҳисорда Ҳусравшоҳдан ҳам ҳеч бир ёруғлик чиқмайди. Шайбонийнинг эса борган сари доврўғи ортиб, Хуросонга яқинлашаётгани хабари келар эди. Бундай бепарволик ва сусткашлиқдан Бобур изтироб чекар эди, бундай ночор вазиятда унинг ота-боболари юртини қўлга киритишдан умиди узилди: “Султон Ҳусайн

¹ Ўша асар, 92-бет.

Мирзодек Темурбек ўрнига ўлтурғон улуг подшоҳ ганимнинг устига юрумакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улусқа не умидворлик қолғай?”¹.

1503 йил кузда Бобур Кобул ва Ғазнани жангсиз қўлга киритди: “... Тенгри таоло фазл ва карами била Кобул ва Ғазна мулк ва вилоятини бежангу жидол муяссар ва мусаххар қилди”². “Бобурнома”да Бобур Афғонистон ҳақида маълумот беради. Унинг иқлими борасида сўзлайди: “Бисёр латиф ҳавоси бор. Кобул ҳавосидек ҳаволик ер оламда маълум эмаским, бўлғай...”. Ушбу ҳудудда етиштириладиган мевалар хусусида ҳам маълумотлар берилган. Ватанидан олуболу ниҳолини келтириб эктиргани, мевалар бераётганини эслайди. Афғонистон 14 вилоятга бўлиниши, улар туман деб аталишини сўзлаб, ҳар бирига батафсил тавсиф беради. Ушбу ҳудудларда араб, форс, турк, мўғул, ҳинд, афғон каби ўн бир-ўн икки тилда сўзлашувчи аҳоли қатламининг яшаши ҳақида хабар беради. Афғонистондаги кўп ғаройиб жойлар, тоғлар, дарёлар номларининг (Кўҳи Сафид, Ламғон, Хожа Сеёрон, Гўспандлиёр) этимологияси борасида ўз мулоҳазаларини билдириб, изоҳлайди. 1508—1509 йилларда Боғи Вафони бунёд этганини ёзади. Аммо, Бобурнинг Кобулда кечирган дастлабки йиллари оғир келади. 1505 йилда бир ҳафталик оғир хасталикдан сўнг онаси Қутлугнигорхоним вафот этади. 1506 йилда Бобурнинг ўзи 40 кун оғир хасталаниб ётади. Бир неча бор давомли зилзила ва сув тошқинлари машаққатли қисматини янада оғирлаштиради.

Бобурнинг ўзи Афғонистон ҳудудида бўлса-да, ўша ерда Шайбонийхон ёришларини кузатиб турарди. Уларга муносабатини билдириб борар, айниқса, Хоразм муҳосараси тасвирида Чин Сўфининг мардлиги, жасорати, ватанпарварлигига таҳсин айтади, унга ҳавас қилади. Унинг мағлубиятига ҳам ўз кишиларининг хиёрати сабаб бўлганини фош қилади. Бу воқеалар баёнини ўқир эканмиз, Бобур юрагидаги ички армон ва изтироб туйғуларини ҳис қиламиз. Чунки Бобур темурий шахзодаларнинг бирлашиб, худди шундай мардоналик билан ўз юртларини ҳимоя қилишларини орзу

¹ Ўша асар, 111-бет. ² Ўша асар, 116-бет.

қилган эди: “Ушбу йил Шайбонийхон Чин Сўфини Хоразмда ўн ой муҳосара (қамал) қилиб олди, бу муҳосарада қалин урушлар бўлди. Хоразм йигитлари бисёр мардоналиклар қилдилар... Ўн ой қабалдорлиқ торттилар, ҳеч ердин умидворлиқ бўлмади. Баъзи йигит-яланги бедиллик қилиб, ўзбак била сўзлашиб, ўзбакни кўрғонга чиқардилар... Чин Сўфи хабардор бўлиб, ўзи келиб кўрғонга чиққанларни уриб тушурур маҳалида шиба ўқи тегиб, ўзининг чухраси кейиндин ўқ била урди, ўлди. Урушур киши қолмади, кўрғонни олдилар. Раҳмат Чин Сўфиға”¹.

Шайбонийхон Чин Сўфини енгиб, Хоразмни эгаллагандан сўнғ Хуросон сари йўл олди. Унга қарши Ҳусайн Бойқаро ҳужум режасини тузди. Барча теурий шаҳзодаларнинг бошини бирлаштирди. Бобурни ҳам таклиф қилди. Бобур бу таклифни “Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлғонда, эл оёқ била борғонда, биз бош била борғаймиз, эл таёқ била борғонда, биз тош била борғаймиз”, дея мамнуният билан қабул қилди. Аммо, бу режа амалга ошмай қолди. 1506 йилнинг майида “Султон Ҳусайн Мирзо черик тортиб Бобо Илоҳийга етганда” вафот этди.

1506 йилнинг кузида яна барча шаҳзодалар Мурғобда йиғилиб, Шайбонийга қарши юриш режасини тузишади. Музокаралардан сўнғ юриш баҳорга қолдирилади. Шу муддатда Бобур 20 кунча Ҳиротда бўлиб, Навоий яшаган уйда истиқомат қилади, кўриш орзусида юрган шаҳарни томоша қилиб, муҳташам обидалар билан танишади – Боғи Сафидда, Боғи Жаҳонорода бўлади. Ҳирот сафари унга катта хурсандчилик ва фахр туйғусини бағишлайди. Декабрь охирларида Ҳиротдан Кобулга қайтади. Қиш фасли эмасми, Кобул тоғларида кўп машаққатлар чекади. “Ҳар қадам кўйғонида белигача, кўксигача бота-бота қор тепиб, йўл очиб олдинга юришганини” ҳикоя қилади. Шундай оғир машаққатлар билан Кобулга етганда, хиёнатнинг устидан чиқади. Хиёнатчилар “Ҳусайн Бойқаро ўғиллари Бобурни Ихтиёриддин қалъасида ҳибсга олган”, дея бўҳтон тарқатиб, жияни Мирзохонни подшоҳ кўтардилар. Бобур жасорати ва мардоналиги туфайли Кобулни қайтариб олади.

¹ Ўша асар, 146-бет.

Аммо, жияни Мирзохонни қаттиқ жазоламайди. Лекин, замон носозликлари ва замондошлари хиёнатидан яна бир бор ранжийди. Озурда кўнгил изтиробларини шу кунларда ёзилган қуйидаги матлаъ билан бошланувчи ғазалда шарҳлайдики, ундан Бобурнинг руҳий туғёнларини англаш мушкул эмас:

Менинг кўнглимки гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имкандур¹.

1507 йил Шайбонийхон Хуросон пойтахти Ҳиротни эгаллайди. Шундан сўнг Бобурнинг ўз юртига умидворлиги яна бир карра сусаяди. У теурийлар анъанасини ўзгартириб, ўзини Мирзо деб эмас, подшоҳ деб атай бошлайди. “Бобурнома”дан кўринадики, Бобур умрининг сўнгигача ҳам ўз юртидан кўнглини узмаган. Ҳар доим унга қайтиш иштиёқи ва орзуси билан яшаган.

БОБУР ҲИНДИСТОНДА

Бобур ўз режасини ўзгартириб, Ҳиндистонни забт этиш мақсадини кўнглига тугди ва 1519—1525 йиллар орасида Ҳиндистонга 5 марта юриш қилиб, уни бешинчи марта 1525 йил Султон Иброҳим Лўдийдек 100 минг лашкар ва мингдан ортиқ жанговар филларга эга ғанимнинг қўлидан атиги 12000 лашкари билан тортиб олади. Бу жуда улкан машаққатлар, ранжлар эвазига эришилган ғалабанинг қимматини Бобур тарихий маълумотлар билан қиёслаб беради. Унинг турли тарихий-илмий манбалар асосида далолат беришича, ҳазрати пайғамбаримиз “замонидин бу тарихқача ул юз подшоҳларидин уч киши Ҳиндистон вилояти”ни забт этишга муяссар бўлган: Султон Маҳмуд Ғозий, Султон Шиҳобиддин Фурий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур.

Бобурдан фарқли ўлароқ, иккала подшоҳ улкан ҳудудли мамлакатга ва бири 200 мингга, иккинчиси 120 мингга ёвуқ лашкарга эга эди. Бобурнинг қўлида эса Афғонистон-

¹ Ўша асар, 182-бет.

нинг айрим вилоятлари ва 12 минг лашкар бор эди, холос. Бу тафовутдан Бобур ғалабасининг кўлами ва баҳосини англаш қийин эмас. Бобур фатҳини қийинлаштирган иккинчи сабаб, илгари Ҳиндистон тарқоқ, вилоятларга бўлинган эди. Бобур замонида эса анча мустаҳкам, нисбатан марказлашган эди. Бобур: “ғариб қавме била элнинг иши тушуб эди. Не биз аларнинг тилларини билур эдик, не алар бизнинг тилимизни”¹, дея ёзган эди. Албатта, бутунлай ёт бир мамлакатни забт этиш осон бўлмаган.

Бобур Ҳиндистоннинг ҳар бир қаричини курашлар эвазига қўлга киритган: “Бир Деҳли ва Оградин ўзга жамиъ кўрғонлиқ ерлар кўрғонларини беркитиб, итоат ва инқиёд қилмадилар... Ўзга ва отга ошлиқ ва хас топилмас эди. Йўллар равон бўлмайдура эди... Яна ул йил хейли иссиқ эди. Хейли эл боди самумнинг таъсиридин ҳар замонда йиқилиб-йиқилиб, ўла кириштиллар”². Бу келтирилган парчалардан машаққатлар кўлами нақадар кенг эканлигини тасаввур қилиш мумкин.

“Бобурнома”да Ҳинд элининг ўз мустақиллигини қаттиқ туриб ҳимоя қилганини кўрсатувчи чизгилар ҳам учрайди. Баъзи ҳудудлар осон қўлга киритилган бўлса, айримлари катта талафотлар, машаққатли жанглар эвазига олинган. Айниқса, Чандирийни олишда ҳиндларнинг ватан ва озодлик учун кўрсатган жасоратлари ҳайратланарли. Улар аҳли аёллари ва ўзлари ҳам тириклай ғаним қўлига тушишдан орланишган. Уларнинг жасоратларида Муқанна каби тарихий қаҳрамонлар шижоатини кўрамиз: “Олдурурларини жазм қилиб, хотунларини тамом чопқулаб, ўлтуруб, ўзларига ўлумни кўриб, яланғоч бўлуб урушқа келмишлар... Ушбу ҳаволида аксар ўзлари бир-бирларини ўлтурубтур. Андоқким, бириси бир қилични олиб турубтур, ўзгалари бирар-бирар рағбат била бўюнларини узатиб турубтур”³.

Шунингдек, “Бобурнома”да Ҳиндистоннинг тараққиёт даражаси, миқёси ҳақида ҳам батафсил маълумот бор: “... яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совуқ сув йўқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва

¹ Ўша асар, 243-бет. ² Ўша асар, 270-бет. ³ Ўша асар, 307-бет.

шаъм йўқ ва машъал йўқ, шамъдон йўқ... Боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ. Ва иморатларида сафо ва ҳаво ва сиёқ ва андом йўқ. Раият резапой, эли тамом яланғоч юруйдурлар. Лункутадек бир нима боғлайдурлар”¹.

Бобурнинг Ҳиндистон тўғрисидаги чизгиларини ўқиб, унинг у ерда амалга оширган ободончилик ишларининг кўлами ва аҳамиятини тасаввур қилиш ва Ҳиндистонга ривожланган шарқона маданиятни олиб кирганини кўриш мумкин. Ҳиндистоннинг юксалиши, маданиятининг тараққий этишида Бобур ва бобурийларнинг ўрни беқиёс. Бобур Ҳиндистонга дастлаб кириб борганда, унинг сувсиз, боғсиз, тароватсиз, саҳроваш бир ўлкалигидан дилгир бўлади: “Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва нохушлуқ била андин убур этгук”². Аммо, кўп ўтмай у ерни ҳам ўз она-Ватани каби сайилгоҳ, сўлим гўшага айлантирганини фахр билан сўзлайди. Ҳовузлар, боғлар, ҳашаматли иморатлар барпо этгани ҳақида маълумот беради. Ҳаммом қурдирганини сўзлайди: “Ул улуғ чоҳким, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна бу парча ерким, амбули дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улуғ ҳавз ва саҳне бўлди. Андин сўнг тош иморат олидағи ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг “Хилватхона” боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр тарроҳликлар ва сиёқлик боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гўшада мақбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настанранлар мураттаб ва мукамал бўлди”³.

Бобур Ҳиндистонда ҳирфагар — ҳунармандларнинг кўплиги ва ҳунарларнинг қадимийлигидан мамнун бўлади. Ҳиндистонни боғу бўстонга айлантиришда, муҳташам шаҳарлар бунёд этишда Ҳинд халқининг ҳунарманду меҳнаткашлиги кўл келганини эътироф этади. Ўзининг бунёдкорлик ишларини бобокалони Темурнинг фаолияти билан қиёслаб, унинг миқёсу қимматини баҳолайди. “Зафарнома” маълумотларига кўра, Темурнинг “Масжиди сангин” иморатини қуришда 200 киши ишлаган бўлса, Бобур эътирофича, у бунёд этган иншоотларда, Аграда 680, бошқа ҳудудларда 1491 киши меҳнат қилган. Бобур

¹ Ўша асар, 267-бет. ² Ўша асар, 275-бет. ³ Ўша асар, 275-бет.

Ҳиндистоннинг ўзига хосликлари, латофатли жиҳатлари ҳақида ҳам сўзлаб, унинг улкан ҳудудга эгаллиги, етти хонликдан иборатлиги, бойликлари бисёрлиги, куз ҳавосининг ёқимли бўлиши ҳақида ҳикоя қилади. “Бобурнома”да Ҳинд элига хос илғор одатлар, ўзига хос урф-удумлар, йил фасллари, тақвим, вақт ва оғирлик ўлчовининг қизиқарли, фарқли томонлари ҳақида сўзлайди. Ҳиндистоннинг ўзига хос олами, Мовароуннаҳр ва Хуросондан фарқли табиати, бойликлари, дарёлари, тоғлари, ҳайвонот ва наботот дунёсини мукамал тавсифлайди.

Бобур Ҳиндистонда мустаҳкам бир давлатни майдонга келтирди ва уни ташкил этиш, бошқаришда Амир Темур тажрибаларидан моҳирона фойдаланди. Оврупода катта шуҳрат топган бобурийлар сулоласи XIX аср ўрталари — инглизлар истилосига қадар Ҳиндистонда давлатни бошқардилар.

Ҳаётининг сўнгги йиллари. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаётининг сўнгги йиллари Ҳиндистонда кечди ва у Ҳиндистон келажаги ва равнақи йўлида катта хизмат қилди. Хизматларини қадрлаган ҳинд халқи уни ўз фарзандлари қаторида азиз билишади. Ражив Ганди сўзларида ана шу яқинликнинг ифодасини кўриш мумкин: “Фарғоналик мард, нозикдид Бобур Ганг текисликларимизгача етиб келган, буюк мўғуллар сулоласи аталган салтанатимизга асос солиб, ўзини ҳинд деб билган эди”.

Бобур Ҳиндистондаги тарқоқ вилоятларни бирлаштирди, давлат ишларини адолат билан бошқарди, ғайридинлик солигини бекор қилди, вафот этган эрни тирик хотин билан куйдиришни манъ этди, кийиниш маданиятини такомиллаштирди, адабий муҳит ташкил этди, ижодкор аҳлига раҳнамолик ва Ҳиндистонда сўлим боғлар барпо қилди, ўз Ватанидан узум ва қовун уруғларини олдириб, эктирди. Бу юрт халқининг ўзига хос урф-одатларига, кадриятларига ҳурмат билан қаради, ютуқларини ўрганди, камчиликларни бартараф этди. Ўлкани маданий ва сўлим гўшага айлантирди. Бироқ, у 1526 йилнинг декабрида душманлари томонидан заҳарланди. Тасодиф туфайли омон қолди. Рано Санго бошлиқ ҳинд ва афғон феодалларининг катта қўшини билан мардона курашди ва ғалаба нашида-

сини сурди. Шундай бўлишига қарамай, борган сари унинг соғлиғи ёмонлашди. Бир ойга яқин иситма, уйқусизлик, ҳолсизлик азоб берди. Шу ўртада ўгли Ҳумоюн Мирзо оғир хасталаниб қолиб, дори-дармонлар кор қилмади. Табиблар Ҳумоюннинг энг яхши кўрган нарчасини садақа қилишни тавсия қилишди. Бобур “Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, худо қабул қилсун”, дея илтижо қилди. “Ўшал ҳолатда кириб, уч қатла бошидан ўргулуб, дедимким, мен кўтардим ҳарне дардинг бор. Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сихат бўлуб кўпти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим”¹.

Бобур 1530 йил 26 декабрда Аграда вафот этди. Кейин, унинг васиятига кўра хоки Кобулга кўчирилди.

БОБУРНИНГ АДАБИЙ МЕРОСИ

“Бобур — дилбар шахс... Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тadbиркор одам бўлган”. Жавоҳарлаъл Неру томонидан берилган бу баҳо Бобурнинг шахс сифатидаги қиёфасини мукаммал кўрсатиб беради. Бобур шоҳ сифатида ҳам, ижодкор сифатида ҳам такрорланмас шахсдир. У ўз фаолияти, ҳаёт йўли билан одамзоднинг сабр-тоқатиға ҳайкал қўйган жасоратли инсондир. Бобур ҳаёти ҳаракатчанликнинг, меҳнаткашликнинг, изланувчанликнинг ноёб намунаси. Шунинг учун ҳам у сарсон-саргардонликда, ватандан йироқда кечган машаққатли қисматдан голиб келди. Шоҳ сифатида ҳамма ҳукмдорға ҳам насиб этавермайдиган буюк салтанат тузди. Ижодкор сифатида эса ўзининг нодир салоҳият ва иқтидор соҳиби эканлигини намойиш эта олди.

У соҳиби девон шоир. Ўз девонини бир неча нусхада кўчиртиргани, бир нусхасини Самарқандға юбортиргани ҳақида “Бобурнома”да маълумот беради. Айрим шеърларининг ёзилиш тарихини ёритади. Шеърлятидаги самимий, дардли ва соҳир туйғулар тасвири ҳеч бир ўқувчини лоқайд қолдирмайди. Унинг “Бобурнома”си ўзбек мумтоз адабиётининг шоҳ асарларидандир. Ушбу асарнинг жаҳон маданияти тарихидаги беқиёс аҳамияти бутун дунёда тан олинган ва эътироф этилган.

Бобур шоир, ёзувчи, тарихнависликдан ташқари, теран тафаккурли олим сифатида ҳам ном таратган. “Рисолайи аруз” асари туркий аруз назарияси ва амалиётини ёритувчи ноёб ҳодисадир. Ундаги янги фикр ва умумлашмалар аруз илми тараққиётида муҳим ўрин тутди. Солиқ ишларининг қонун-қондасига бағишланган “Мубаййин ал-закот” асари ҳам диққатга сазовор.

Муסיқа билан шуғулланган Бобур бу соҳа билимларини умумлаштириб “Муסיқа илми” рисоласини яратди. Моҳир саркарда сифатида жанг қоидалари, йўл-йўриқлари ва ўзи яратган янги усулу йўсинлар ҳақида маълумот берувчи “Ҳарб иши” асарини ёзди. Афсуски, бу икки рисола ҳозиргача топилгани йўқ. Таржимон сифатида ҳам ўз салоҳиятини синаб кўрди. Хожа Аҳрори Валининг “Волидия” асарини форс тилидан ўзбек тилига ўғирди.

У “Бобурнома”да ҳаттот сифатида Навоий шеърларидан саралаб, “Сайланма” тузганини эслайди. 1504 йилда “Бобурий хати”ни яратди ва ушбу алифбода асарлар китобат қилиниб, дунёнинг турли ҳудудларига юборилган.

БОБУР ШЕЪРИЯТИ

Заҳриддин Муҳаммад Бобур асарлари жаҳон адабиёти дурдоналарига айланган. “Бобурнома”, “Рисолайи аруз”, “Мубаййин”, “Волидия” каби ижод намуналари авлодларни маънавий камолотга қўтарувчи улкан бадиий чашма, соҳир туйғуларга, чуқур фикрларга бой шеърляти шоирни дилларга яқин этгувчи қанотдир.

Бобурнинг шеърӣ асарлари — лирик шеърлар (девон), маснавийлар (“Мубаййин”, “Волидия”) дан иборат. Улар содда ва равон услубда ёзилган. Шоир шеърлятининг ўзига хослиги шундаки, тасвир умумийликдан конкретликка ўтади. Тарихийлик бадиийлик билан музайян ҳолда ифодаланади. Анъанавий ошиқ туйғулари реал шахс кечинмалари билан ҳамоҳанглашади.

Бобур “Бобурнома”да шеърлярини икки марта девон тартиб берганлиги ҳақида маълумот беради. Биринчи марта 1519 йилларда Афғонистондалигида девонини тилга олади: “Ҳофиз Мир котибнинг оға-иниси Самарқандтин келиб

эрди, бу фурсатта Самарқандга рухсат бериб, Фўлод султонга девонимни йибордим” (217-бет). Бу девон адабиётшуносликда “Кобул девони” номи билан аталган, лекин бу асар ҳанузгача топилган эмас.

1528–1529 йилларда Ҳиндистонда яратган лирик шеърларини жамлаб иккинчи марта девон тартиб берган. “Бобурнома”да ушбу асарларини ўз яқинларига тақдим этгани борасида сўзлайди: “Ҳумоюнга таржиманиким, Ҳиндустонга келгали айтқон ашъорни юборилди. Ҳиндолга ва Хожа Калонга ҳам таржима ва “Ашъор” йиборилди. Мирзобек тағойидин ҳам Комронга таржима ва Ҳиндқа келгали айтқон ашъор ва “Бобурий хати” била битилган сархатлар йиборилди” (328-бет).

Бобурнинг ушбу шеърлар мажмуаси “Ҳинд девони” номи билан юритилади ва у 38 варақдан иборат. Таркибида Хожа Аҳрори Валининг “Волидия” асари таржимаси, бир нечта кичик маснавийлар, ғазал, рубоий ва фард жанрига мансуб асарлар жамланган. Асл нусхаси Рампур кутубхонасида сақланувчи ушбу девонга турлича қарашлар мавжуд. Баъзи олимлар уни шоир девонининг автограф нусхаси сифатида баҳолашган. Аммо, Денисон Росс (ноширлардан бири) унинг жуда чиройли ёзувда, мукамал хаттотлик санъати намунаси даражасида кўчирилганини ҳисобга олиб, бу автограф эмас, деган хулосани баён этади. Рампур нусхаси тарихини мукамал ўрганиб чиққан олима С. Азимжонова ҳам Д. Росс фикрини маъқуллайди: “Так тщательно оформить рукопись мог только каллиграф, а не сам Бабур, так как у него не было бы времени для этого”. Аммо, назаримизда, бу муаммони чуқурроқ таҳлил қилиб кўриш лозим. Чунки, “Бобурнома” тасвирларидан биз Бобурнинг яхшигина хаттот бўлгани ҳақида ҳам маълумотга эга бўламиз. Бир неча ўринда асарларни кўчираётгани ҳақида сўзлайди. Жумладан, Навоий “Ҳазойин ул-маоний” девонидан “Сайланма” девон кўчириб тугатганини эслайди: “Одина куни ойнинг йигирма учида Алишербекнинг тўрт девонидин бухур, авзон тартиби била ғазаллар ва абётким, интихоб қилиладур эди, итмомиға етти” (227-бет). “Ҳинд девони” ҳошияларидаги Бобур томонидан амалга оширилган тузатишлар, ёзувлар ва сўнгги варақда келтирилган

этирофлар бизга автограф нухса бўлиши ҳам мумкин, деган хулосага келишимизга асос беради.

Бобурнинг 400 та лирик асари бизгача етиб келган. Шундан 119 таси ғазал, 231 таси рубойи. Ғазаллари қисқа ҳажмга эга. У, асосан, 5–7 байтли ғазаллар яратган. 4 байтлилари ҳам учрайди. Мусажжаъ ғазалнинг ҳам ноёб намуналарини ижод этган. Шоир, айниқса, рубойи жанрида ўзининг бетакрор иқтидорга эгаллигини намойиш эта олган. У анъанавий жанрни такомиллаштиришга эришади. Айрим рубойларида тахаллус қўллайди. Шоир мумтоз адабиётда фаол ҳисобланган туюқ, қитъа, фард, маснавий каби жанрларда ҳам ўз маҳоратини кўрсатган. У зуллисонан: турк ва форс тилида эркин ижод қила олган туйғулари самимий, табиий шоир. Шеърларининг катта қисми ҳасби ҳол йўналишида. Уларда шоирнинг тақдири, қисмати, ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ ҳодисаларга алоқадор кечинмаларнинг ифодасини кўрамиз. Шоир шеърятининг мавзу қамрови хилма-хил. Уларни шартли равишда ошиқона, ҳасби ҳол, фалсафий-орифона йўналишларга ажратиб талқин этиш мумкин.

Бобур туйғулари товланувчан шоир. Лирик қаҳрамон баъзан ҳаётнинг ганиматлигини теран англаган, руҳий эркинликни қадрлаган ҳаётсевар, баъзан эса армонлар исқанжасида азобланувчи маҳзун, тушкун кайфиятли инсон сифатида тасаввуримизда пайдо бўлади. Аммо, ҳар қандай вазиятда ҳам шоир чапдастлик билан ўз руҳий ҳолатини яхшилик ва умидворликка йўналтира олади. Қуйидаги байтда шоир ўзининг яшаш тамойилини ифодалаб бера олган:

Бори элга яхшилик қилғилки, мундин яхши йўқ,
Ким дегайлар, даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ.

Шоир шеърятини кузатар эканмиз, назаримизда, шундай бир мавзу борки, ҳар бир асарига томирда оқувчи қондек жон, тириклик ато этиб туради. Бу кенг маънодаги соғинч, соғиниш туйғусидир. Муҳаббатни соғиниш, яхшилик, вафо, садоқат, хиёнатсиз дунё, ватанни соғиниш...

Бобур – туйғулари улкан шоир. У дунёни кўнгил кўзлари билан кўра олади. Борлиқдаги ҳар бир ашёдаги

мўжиза, тилсимни англайди. Уларнинг тилини, қалбини тушунади. Атрофидаги инсонларнинг ҳам худди шундай руҳий юксакликда умр кечиришларини орзу қилади. Аммо, шоир “кўнглидай кўнгил топа олмай” озор чекади:

Ҳамдард ёре қониким, бир ғамгусоре қониким,
Абри баҳоре қониким, Бобур киби йиғлай била.

Ҳаётдаги энг катта фожиа бепарволик, лоқайдликдир. Кўп йўқотишларнинг сабабчиси – шу. Бедардлар ҳамиша дард аҳлини изтиробга солган:

Менинг кўнглумни ҳар дам оғритиб парвое қилмайсен,
Сен, эй бедард, найлайким, кўнгул дардини билмайсен...

Бу туйғулар замонлар ўтса-да, бизнинг дилимизга қанчалар яқин, қанчалар таниш ва ошно. Бу, албатта, тасвирдаги самимийлик, табиийлик ва ҳаётийлик натижасидир. Кўнгул тимсоли мумтоз шеъриятимизда кенг қамровли, катта тадқиқотларга манба бўлгулик мавзудир. Бу Бобур шеъриятида ҳам ўзига хос, янгича талқинини топган:

Танимға нечаким наззора қилсанг, доғ кўргайсен,
Кўнгулда, ҳар нечаким истасанг, озор топқайсен...

Лирик қаҳрамон тани отилган, “ўқлару тиканлардан” доғларга тўлган, озору оғриқлардан бағри пажмурда, замона зарбидан, хиёнат у сотқинликлардан юраги тилкаланган. Мана, байтдан пайдо бўладиган тасаввур.

Бобур шеърлари ҳаётий фалсафага, теран фикрларга бой. Юқоридаги байтда ҳам биз ана шу инсон руҳий ҳолати манзарасининг ноёб тасвирини, унинг янгича, ўзига хос бадиий ифодасини кузатамиз. Бир қараганда, байт оддийгина руҳий кечинма изҳоридек туюлади. Аммо, мисраларнинг ташқи маъноси билан бирга, мумтоз адабиётда кенг қўлланган ҳарфий санъатлар орқали ифодаланган ички мазмун ҳам борлигини англаш қийин эмас. “Танимға нечаким наззора қилсанг, доғ кўргайсен” сатрига “тан” сўзининг араб имлосида ёзилишига ишора бор. “Тан”

сўзида “те” ва “нун” ҳарфлари устида қўйилган нуқталар задаланган тан ифода моҳиятини чуқурлаштиришга хизмат қилган. “Кўнгулда, ҳар нечаким истасанг, озор топқайсен”. “Кўнгул” сўзининг ёзилиш шаклидаги эгилишлар, синиқликлар дилзадалиқ инкишофини теранроқ акс эттирган. Шоир хазон япроғининг маҳзун тақдирида ҳам ўз қисмати ифодасини кўради:

Хазон япроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чеҳраи зардим.

Бобур сўз қўллашга катта масъулият билан ёндашади. Ҳар бир сўзга чуқур маъно юклайди. Ушбу байтдаги биргина “хазон япроғи янглиғ” ташбеҳининг заминида қанча теранлик мужассам. Япроқ баҳордан олисда — кузда, уни қўмсаб, соғиниб сарғаяди. Унинг илдизи дарахтда. Дарахтдан узилдими, тамом, қовжирайди, унинг япроқлиги унутилади. Бу бизга инсон тақдирини эслатадиган ҳолат. Ҳазалдаги “лоларух” — ёр ва унга мурожаат кўп маънода. Шулардан бирини ватан ва унга нидо деб тушунамиз. Ҳазални биз шоирнинг она-Ватани Андижон билан боғлиқ армонлари, соғинчлари ифодаси сифатида тушунишга ҳаракат қиламиз.

Ватан туйғуси, унга муҳаббат инсон кўнглига равшанлик бериб турувчи ноёб мўъжизадир. Ундан айро тушган инсон тақдири хазон япроғи янглиғ фожеадир. Бобурнинг маҳорати шундаки, шу биргина ўхшатиш воситасида бутун бошли бир тақдир тадрижини, кечмишини ифодалашга эришган.

Бобур шеърияти — маҳзун шеърият. Унда армоннинг суратини кўриш мумкин:

Менинг кўнглумки гулнинг гунчасидек таҳ-батаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имкондур...

Ёки:

Гунчадек кўнглум менинг гулзор майли қилмағай,
Фам била бутган кўнгул гулгашт ила очилмағай...

Гунча — айрилиқдаги ошиқ кайфиятини, руҳиятини ифодаловчи тимсол. Унинг гул бўлиб очилиши шодлик

барқ уриб турган юзга монанддир. Бобур лирик қаҳрамони-нинг кўнгли эса гунчадек юмилган. Нега? Чунки, унга ёруғлик бахш этувчи Ватан исми қуёшдан мосуво. Шоир фақат сўзлар билан эмас, балки тимсоллар билан фикрлайди. Бу эса туйғулар манзарасини рангинроқ ифодалаш имконини яратади. “Ғунча” сўзи замирига сингдирилган дард тилсимларини англашга кўмак беради.

Бобурнинг қуйидаги ғазали 5 байтдан иборат кичик ҳажмли асар. Аммо, унда шоирнинг маҳорати, услуби яққол кўринган. Ғазал ошиқона йўналишда, унда ошиқ ва маъшуқа тимсоллари иштирок этади. Шоир дастлаб табиатдаги ноёб манзаралар муқоясасида маҳбуба ташқи қиёфасини тасвирлайди. Кейинги байтларда унинг феъл-атвориға эътиборни қаратади. Ниҳоят, сўнги байтларда маъшуқа гўзаллиги ва табиати туфайли юзага келган ошиқнинг руҳий ҳолати ўз ифодасини топади:

Ғатинг аро узоринг сабза ичида лола,
Ул чашми пурхуморинг лоладағи ғазола.

Барча парилар, эй жон, гирдингда зору ҳайрон,
Гўё эрур намоён ой теғрасинда ҳола.

Меҳру вафони ағёр кўп кўрди сендин, эй ёр,
Жавру жафони бисёр қилдинг манға ҳавола.

Ғажрингда, эй парирў, кўзумдин учти уйқу,
Ғар кеча тонгга дегру ишимдур оху нола.

Юз сафҳасинда хатлар ёшдинки ҳар тараф бор,
Ишқингда Бобур айлар бу навъ юз рисола.

Шоир дастлабки байтда маъшуқанинг юз ила кўзига эътиборни тортади. Уларни тасвирлар экан, табиатдан гўзал манзарани топади ва уни мусаввир мўйқаламидан тоза чиққан суратдек тасаввуримизда намоён эта олади. Нафис майсалар узра очилган лола — маҳбубанинг эътиборни тортувчи майин тукли юзи. Лолазор ичра турган оху эса унинг хумор кўзлари. Юзни лолага, кўзни охуга ўхшатиш янгилик эмас. Аммо, Бобур шу анъанавийликни бирлаштириб, янги манзара

ярата олади. Унинг маҳорати ҳам шунда. Лолазор ва ундаги оху қиёфаси ўқувчига манзарадан кўра кўпроқ сўзлайди. Уни тасаввур ва мушоҳада этишга ундайди. Аммо, шоир бу тасвир билан қаноатланмайди. Маълумки, маҳбуба юзини ойга қиёслаш мумтоз адабиётда анъана. Бобур бу ташбеҳни ҳам кенгайтиради. Ой ва унинг атрофидаги ҳалқани маҳбуба гўзаллигидан ҳайратда, унинг жамолини томоша қилаётган парилар занжирига ўхшатади. Бу ҳам юқоридаги каби тасвирдаги муболагани кучайтиради. Уни янада жонлантиради.

Навбатдаги байтда маҳбуба қиёфасига унинг феъл-атвори зидлантирилади. Бир кам дунё эканлиги унинг қилмишида ўз ифодасини топади. Чунки у агёрга қанча меҳру вафо кўрсатса, ошиққа шунча жавру жафо ҳавола этади. Унинг табиатидаги зиддият, ўжарликни фош этишга шоир тазод – қаршилантириш санъатидан фойдаланади:

Меҳру вафони агёр кўп кўрди сендин, эй ёр,
Жавру жафони бисёр қилдинг манга ҳавола.

Бобур шеъриятида тазод санъати фаол қўлланилган. Бу санъат лирик қаҳрамоннинг зиддиятли кечинмаларини ифодалаш учун қўл келади. Унинг юрагидаги ҳижрон, гурбат, соғинч ва армон ранглари тасвирлашга хизмат қилади. Зид туйғуларнинг параллел қўлланиши руҳий таҳлилни чуқурлаштиради. Ниҳоят, сўнгги икки байтда ҳижрон азобида қолган, ёр ёди иштиёқда кўзидан уйқу қочиб, тонггача тўлғаниб чиқаётган ошиқнинг руҳий ҳолатлари ўз ифодасини топади.

Ушбу газалда Бобурнинг руҳий манзараларни чуқур талқин этувчи шоир сифатидаги маҳоратини кузатамиз. У психологик таҳлилнинг теранлигига бадиий санъатлардан унумли ва ўринли фойдаланиш орқали эришган. Сўнгги байтда шоир тажнис, ийҳом, китобат каби бир неча санъатларни қўллаган:

Юз сафҳасинда хатлар ёшдинки ҳар тараф бор,
Ишқингда Бобур айлар бу навъ юз рисола.

Байт бошида ва охирида ишлатилган “юз сафҳасинда” “юз рисола” яратишда ҳам бир ҳикмат кўрамиз. Шоир “юз”

сўзи орқали тажнис санъатини қўллаган. “Хат” сўзи воситасида икки — ёзув ва хат (майин туклар) маъноларини назарда тутиб, ийҳом санъатини яратади. Юз сўзининг араб ёзувидаги шаклини эътиборга олиб, ундаги нуқталарни ёш томчиларига қиёслаб, китобат санъатини ҳам қўллайди. Кўринадики, Бобур сўзларни қўллашда бор маҳоратини намоён эта олади. Ҳар бир сўзнинг турли маъно товланишларини назарда тутиб ишлатади.

Бобур ошиқона мавзудаги шеърларида фақат ишқий кечинмалар — изтироблар, васл айёмидан шодумонликларни куйлаш билангина чекланмайди. Уларнинг замирига ҳаётий тажрибаларидан англаган, мураккаб қисмат зарбаларидан ҳис қилган фалсафаларни, хулосаларни ҳам сингдиради:

Эй кўнгул, юзин кўриб зулфи паришонин соғин,
Шоми ҳижрондин таваҳҳум айла васл айёмида.

Ҳаёт зиддиятларга сероб. Ўз тақдирида бунинг гувоҳи бўлган Бобур юқоридаги байтда қарама-қаршилиқларга йўғрилган инсон умри саҳифаларини тазод санъати воситасида ёритишга ҳаракат қилади. Шоир кўнгулга мурожаат этиб, дийдорга эришганда, юзни тўсувчи зулфни, висол айёмида эса ҳижрон тунини унутмасликни уқтиради. Бундан шоирнинг мақсади, биринчидан, бу икки — шодмонлик ва қайғу ҳолати ҳар дақиқада ўрин алмашиши мумкинлигини эслатиш бўлса, иккинчидан, масрур дамлар ганиматлигини, уни қадрлашни англашга даъват, учинчидан эса, ҳар қандай вазиятда ҳам инсонни ўз мувозанатини сақлашга чорловдир. Бу каби чуқур ҳаётий мулоҳазалар шоир шеъриятининг ижтимоий моҳиятини оширади.

“Бобурнома” тарихий асар бўлгани сабабли, унда Бобур сиймоси тарихий шахс сифатида намоён бўлади. У иштирок этган воқеалар ҳам, фикрлар кўлами ҳам, асосан, тарихийлик нуқтаи назарида туради. Шундан келиб чиқиб, адабиётшунослар Бобур шеъриятига баҳо берганда ҳам, асосан, шоир ҳасби ҳоли билан боғлаш йўлидан боришган. Аслида эса, Бобур шеърларини кузатар эканмиз, лирик қаҳрамон табиати биз билгандан кўра мураккаброқ эканлигини кўрамиз. Шоирнинг фалсафий дунёқараши, олам ва одам

моҳиятини англаш миқёси, ҳодиса ва моҳиятнинг алоқадорлик даражасига муносабати каби чуқур масалалар шеърлятида ўз ифодасини топган. Бобурнинг ботиний олами, руҳий дунёси лирик қаҳрамон табиатида кўпроқ оидинлашган.

Таъкидлаганимиздек, Бобур шеърлятида ишқ етакчи мавзу. Биз уни кўпроқ дунёвий йўналишда талқин этамиз. Аммо, тимсоллар оламини, уларнинг моҳиятини синчиклаб ўргансак, Бобур шеърлари фалсафийликдан, орифона ҳикматлардан йироқ эмаслигини англаймиз. Шеърлятида шундай ишоралар, рамзлар борки, уни чуқурроқ таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир:

Олам аҳли бирла одамдин манга сенсен ғараз,
Зоти покинг бўлмаса, оламда одам бўлмасун.

Олти байтли ушбу газалда шоир илоҳий ишқ кечинмаларини тасвирлашни назарда тутган. Маълумки, олам ва одамнинг мавжудлиги, бир-бирига муносабати илоҳий тажалли билан боғлиқ. Уларнинг моҳиятини англаш комиллашиш, илоҳийлашиш билан баробар. Шу сабабли лирик қаҳрамоннинг асосий мақсади ҳам ана шу — асл моҳият. У моҳиятсиз ҳодисада мантиқ кўрмайди.

Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шоду байрамлар,
Манга юзу қошиндин айру байрам ойида ғамлар —

матлаъси билан бошланувчи газални ҳам шоир ҳасби ҳоли билан боғлиқ зоҳирий ва моҳияту ҳодиса муносабатларига алоқадор ботиний мазмунда англаш лозим. Адабиётшуносликда унинг ёр ва диёрдан айро ошиқ кечинмалари сифатидаги талқини маълум. Аммо, газални мутолаа этиб, унинг замирида рамзлар воситасида илоҳий ошиқликка ҳам ишоралар борлигини кўрамиз:

Мену ғам кунжию оҳу фиғону ашки хунолуд,
Не хушдур гўшаи холий, майи софию ҳамдамлар.

Ғам, оҳ, ашқ, кимсасиз гўша, соф май билан ҳамдамлик ошиққа мушоҳада имконини яратади. “Мушоҳада эса ўз навбатида ғайб пардаларининг очилиб, илоҳий сирларнинг

кашф этилишига йўл очади”. Шундай руҳий ҳолат тасвиридан сўнг эса шоир “юз наврўзу байрамлардан” аъло “юзи наврўзию васл ийди” ҳақида шавқ билан сўзлайди:

Юзи наврўзию васли ийдин, Бобур, ғанимат тут,
Ки мундин яхши бўлмас, бўлса юз наврўзу байрамлар.

Иймон-эътиқод кўнгил иши, руҳий эҳтиёж маҳсули. Эътиқодни кўрсатмалар воситасида сингдириб бўлмайди. Буни яхши тушунган шоир зоҳид кўрсатмаларидан оғринади. Шахс эркини қадрлашни талаб қилади:

Агар муслиҳмен, ар муфсид ва гар ошиқмен, ар обид,
Не ишинг бор сенинг, зоҳид, менингки ихтиёрим бор.

Шоир лирик қаҳрамони эътиқодни, тоат-ибодатни юзаки тушунмайди. Ботиний аъмол деб билади.

Ибодат вақти бўлса ҳар неча меҳроб ўтрумда,
Қошин нақшин тасаввур қилмагунча ерга бош чолмон.

Лирик қаҳрамон ишқни тақво билан қиёслайди. Ҳақиқий ишққа гирифтор бўлган ошиқ ўзини, борлигини унутади. Фикри ёдини маҳбуба хаёли чулғайди ва жазба ҳолатига тушади. Шунинг учун ҳам ошиқ наздида, тақво ишқ билан муқоясаланганда, мажозий, малакавий восита бўлиб кўринади:

Ишқ борида салоҳу тавбау тақво,
Барчаси таҳқиқ бил мажоз кўрунди.

Тасаввуф таълимоти бўйича, вужуд солиқни асл муддаодан чалғитади. Шу сабабли ҳам, аввало, у шу ашаддий рақибни, улкан тўсиқни енгишга даъват этилади:

Тан ҳижобин рафъ қил гар ёр васлин истасанг,
Эй кўнгул, билким арода ҳойил ушбу пардадур.

Тариқат мақомларининг энг юқори босқичи фанодир. Бу моҳиятан ўзликдан кечиб, ўзи билан тирилишдир.

Яъни бу босқичда солиқ вужудий интилишлардан фориғ бўлади. Фақат жамолга эҳтиёжгина қолади. Бутун нафсоний ғовларни енгиб ягона – Илоҳий бирликка эришади. Бобурнинг юқоридаги байтида ана шу моҳиятга эътибор қаратиляпти.

Бобур шеърларига хос мазмуний теранлик боиси унинг сўзларни, бадий тасвир воситаларини ва тимсолларни маҳорат билан қўллашидадир. Тавсифий йўналишдаги ғазалларида Бобур маҳбуба қиёфасидаги гўзал ва жозиб ҳолатларни ифодалашда табиатдан жуда мутаносиб кўринишларни топа олади:

Очилди зулфию хайлар намудор ўлди юзинда,
Гул узра чун бўлур пайдо кеча очилса шабнамлар.

Назаримизда, субҳидамда устида шудринглар олмосдек жилоланаётган чаман гуллар табиатдаги энг гўзал манзарадир. Бобур юқоридаги байтда маҳбубанинг юзида ёйиб таралган сочларини йиғиш ҳолатини табиатнинг худди ана шу мафтункор лаҳзаларига қиёслайди. Тим қора сочларнинг очилиб, тер босган юзларнинг кўриниши қоп-қора тун тарқаб, тонгда шудринг тушган гулга қиёсланяпти. Бу бир қараганда, зоҳиран кўзга ташланадиган ўхшатиш. Аммо, шу ўринда Бобурнинг сўз танлаш ва қўллаш маҳоратини намоён этувчи яна бир хусусиятни сезиш қийин эмас. Шоир бу ноёб ташбеҳни қўллар экан, унда тилга олинаётган ҳар бир тимсолнинг ўз муқобилини ҳам ташбеҳлантириб қўллайди. Биринчи мисрада зулф, хай (тер), юз тимсолларига, иккинчи мисрадаги кеча, шабнам ва гул тимсоллари параллел қўйилади. Мумтоз адабиётда лафф ва нашр деб аталувчи бу санъат шоирнинг тасвирий мақсадини мукамал юзага чиқариш имконини беради.

Шоирнинг айрим ғазалари бошдан охиригача маълум бир бадий санъат билан музайян битилганини кузатамиз. Жумладан, қуйидаги ғазал лафф ва нашр санъати билан яратилган. Бу санъат Бобур юрагидаги армонни аниқроқ ва таъсирлироқ шарҳлашга хизмат қилган:

Кўнгулни зору мени хору танни тор этган,
Бири жафоу бири ғурбату бири ҳижрон.

Тану кўнгул била кўз васлу нозу ҳусни учун
Бири харобу бири волау бири ҳайрон.

Тамоми умрида Бобурға уч сўз айтибдур,
Бири сўкунчу бири қаттиқу бири ёлгон.

Бобур шеърларида ийҳом, тажнис каби мураккаб санъатлардан ҳам маҳорат билан фойдаланган.

Дўстлар, кўнглумдагин қабрим тошига ёзғасиз
Токи бирдек бўлгай ул ой ишқида ичим, тошим.

Ушбу байтда шоир “тош” сўзи орқали ҳам тажнис, ҳам ийҳом санъатини қўллаган. Иккинчи мисрадаги “тош” сўзи тош ва ташқари маъноларини ифодалаган. Бу санъатлар шоирга қисқа жумлаларда кенгроқ мазмунни ифодалаш имконини берган. Бундай мисолларни шоир девонидан қўплаб топиш мумкин.

Бобур шеърляти улуғ дарё. Биз айтган шарҳлар, фикрлар ундан бир томчи, холос. Уни ўрганган сари нақадар теран маъно ва моҳиятга эга эканлигини англаб етиш мумкин.

“ВОЛИДИЯ”

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Нақшбандия тариқати пири комили, ошиқ ва ориф зот. У мусулмонлар ҳаётида катта роль ўйнаган. Ҳаётининг моҳияти, инсоният тақдиридаги хизматларини унинг қабр тошига ёзилган лавҳидаги қуйидаги сўзлар ойдинлаштиради, деб ўйлаймиз: “...Аллоҳ таоло менга бошқа вазифани юклади. Менинг зиммамга мусулмонларни озод қилиш вазифаси юкланди”.

Маълумки, темурзодалар Хожа Аҳрори Валини ўзларига пир деб билишган. Давлат бошқарувининг кўп масалаларида у билан маслаҳатлашишган. Хожанинг саъй-ҳаракати туфайли анча урушлар барҳам топган, зиддиятлар сулҳ билан бартараф этилган.

“Бобурнома”да бир неча марта Хожа Аҳрорнинг ўз фаолиятига таъсири ҳақида, темурзодаларнинг унга муносабати борасида маълумот берилган. Бобур отаси –

Умаршайх Мирзонинг ҳам Хожа Аҳрорга ихлосмандлиги, ўз навбатида у ҳам отасини фарзанд қаторида кўриши ҳақида маълумот келтиради. Бир неча бор Бобурнинг ҳам тушларига кириб, унга руҳан мададкорлик қилганини эслайди. Ана шу руҳий яқинлик, Хожа Убайдуллоҳ илму камолига эҳтиром унинг “Волидия” асарининг Бобур томонидан таржима этилишига сабаб бўлган. Асарнинг форсийдан туркийга ўгирилиш тарихи “Бобурнома”да баён этилган: “Сешанба кечаси сафар ойининг йигирма еттисида (1528) Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг “Волидия” рисоласини назм қилмоқ хотиримга кечти ...”¹.

Бобур ўша пайтда хасталигига қарамасдан, асарни тезкорлик ва илҳом билан таржима қилади. Уни беш кунда — сешанбада бошлаб, шанба куни якунлагани ҳақида хабар беради. Илгарилари 30–40 кунга чўзиладиган шундай хасталигидан ҳам пайшанбага бориб, яъни уч кунда халос бўлганини айтади: “...Ушбу ният била рамали мусаддаси махбуни аруз ва зарбгоҳи махбуни маҳфуз вазнидаким, мавлоно Абдурахмон Жомийнинг “Субҳа”си ҳам бу вазндадур, рисола назмига шуруъ қилдим, ҳам ўшал кеча ўн уч байт айтилди. Илтизом йўсунлуқ, кунда ўн байттин камрак айтилмас эди... Бир кун эллик икки байт айтилди”². Таржима ёзилган вазн ҳақида Бобур “Мухтасар” асарида қуйидаги фикрларни баён этади: “Бу вазнда маснавий оз айтибдурлар. Хожа Хусравнинг “Нўҳ сипеҳр”ининг бир сипеҳри бу вазндадур. Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг “Субҳа”си дағи бу вазндадур, хейли латиф”³.

“Волидия” таржимасининг иккита кўлёзма ва бешта босма нусхаси маълум. Таржима 318 мисра — 159 байтдан иборат. У ҳамд ва наътдан ташқари 4 фаслга бўлинган. “Волидия” аслиятда фаслларга бўлинмаган. Уни Бобур ўз мақсадини ўқувчига аниқроқ етказиш учун фаслларга ажратган. Бобур “Рисола” назмининг сабабини изоҳлар экан, тўртта асос келтиради.

1. Асардан ўзи англаган ҳикматларни ўқувчиларга, толибларга етказиш мақсади:

¹ Ўша асар, 318-бет. ² Ўша асар, 318-бет. ³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар.Т., “Фан” нашриёти, 1971,165-бет.

Ҳар сўз андаки, ман анга етсам,
Етти кўнглимга: ани назм этсам.

2. Рисолани таржима қилиш жараёнида, ундаги илм ва маърифат шоир кўнглини ҳам нурлантириши. Шу нур воситаси билан илоҳий ишқ асроридан огоҳлик кўшқига кўтарилиш мақсади:

Токи бўлғай манга хушёрлиғи,
Уйқулик кўнглима бедорлиғи.

3. Ушбу назмни ўқиган ҳар бир талабгор кўнглига ҳам илоҳий файз етиб, покланиб, кўзгу каби тиниқлик ва ёруғлик касб этиш мақсади:

Яна бу назм ўкуса ҳар толиб,
Кўнглининг рағбати бўлғай ғолиб.
Рағбат айлаб, анга файзе етса,
Тийралик кўнглидин анинг кетса.

4. “Волидия”даги чуқур ва мураккаб мазмунни Бобурнинг содда шеърий услуби билан ўқувчига сингдиришнинг осонлиги.

Шундан сўнг Бобур ўқувчини бевосита “Рисола” мазмуни билан таништиришга киришади. У диний-тасаввуфий йўналишдаги асардир. Бу йўналишнинг бош ғояси камолот ҳосил қилиш — комиллик йўлидир. Комилликнинг асоси — маърифатдир. Маърифат ҳосил қилишнинг ҳам уч йўли бор. Сўз, феъл ва ҳол маърифати. Бобур таржимада ана шу уч масалани тушунарли, содда тилда изоҳлаб, шарҳлаб беради. Бобур таржимасининг муҳимлиги шундаки, унда у сўзма-сўз таржима қилиш йўлидан бормайди. Балки, Хожа Аҳрор айтган ирфоний фикрларини шарҳлаб, ўқувчига мантиқий моҳиятни тушунтириб беради. Илоҳий ишқ моҳияти ва асрори билан чуқурроқ таништиришга интилади.

“РИСОЛАЙИ АРУЗ”

Бобур “Бобурнома” асарида ноёб салоҳиятли адабиёт-шунос олим сифатида тасаввур уйғотади. У ижодкорларга баҳо бераркан, адабиётшуносликнинг кўп масалаларига эътибор қаратган. 1526 йил воқеалари баёнида бир байтини

келтириб, уни 504 вазнга солганини айтади. Бу иш “Рисола” ёзилишига туртки бўлганини таъкидлайди: “Ушбу айёмда бу байтимни:

Кўзу қошу сўзу тилиниму дей,
Қаду хадду сочу белиниму дей, —

беш юз тўрт вазнда тақтиъ қилдим. Бу жиҳатдин рисола тартиб берилди”¹.

“Рисолайи аруз”да ҳам Ҳиндистон фатҳининг сўнгги йили Санбалга кетаётганда 16 рукнли бир байт айтганини эслайди: “Аруз итмомидин икки-уч йил сўнг, Ҳиндистон фатҳининг сўнгги йили, Санбал сариға борур фурсатта бир мутатаввал байт ўн олти рукн била айтилиб эди”². “Бобурнома”дан келтирилган юқоридаги байтни зул-ҳижжа ойининг иккинчисида ёзганини айтган. Худди шу ўринда, шу ойнинг йигирма тўққизинчисида Санбал сайрига отлангани ҳақида гапиреди. Демак, хулоса қилиш мумкинки, Бобур 1526 йилнинг зул-ҳижжа ойидан бошлаб “Рисолайи аруз”ни ёза бошлаган. Чунки иккала асаридеги вақт ва воқеалар ривожини бир-бирини қувватлайди.

“Рисолайи аруз”нинг ягона қўлёзмаси Париж миллий кутубхонасида 1308-рақам билан сақланади. Ушбу қўлёзма ҳақида дастлабки маълумот Е. Блоше³ каталогида учрайди. XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб адабиётшунослик илмида “Рисола” ҳақида мулоҳазалар баён этила бошланган. Турк олими Ф. Кўпрулизода, 60-йилларда уйғур адабиётшуноси М. Ҳамроев, рус шарқшунослари В.И. Асланов, А.М. Шчербакларнинг тадқиқотларида асарнинг илмдаги қиммати эътироф этилган. 1968 йил профессор Ҳамид Сулаймон асар қўлёзмасининг микрофильмини Ўзбекистонга, Адабиёт музейи фондига олиб келди. 70-йиллар бошларида ўзбек олимлари “Рисолайи аруз”ни махсус тадқиқ этишни бошладилар. 1971 йил олим Сайидбек Ҳасанов асарнинг транслитерацияси ва факсимилини чоп эттирди⁴.

¹ Ўша асар, 303-бет. ² *Заҳрийддин Муҳаммад Бобур*. Мухтасар. Т., “Фан” нашриёти, 1971, 54-бет. ³ *Bloch E. Catalogue de la collection de manuscrits orientaux – arabes, persans et turcs, formée par M. Ch. Schefer, Paris, 1900.* ⁴ *Заҳрийддин Муҳаммад Бобур*. Мухтасар. Т., “Фан” нашриёти, 1971.

Рисола XVI асрдаёқ адабиёт ихлосмандлари ва мутахассисларида катта таассурот қолдирган. 1556 йилда ёзилган Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музакири аҳбоб” тазкирасида муаллиф унга “Рисолайи аруз” дуру гавҳарларга тўла денгиздир”, дея жуда юқори баҳо беради. Асарнинг қўлёзма нусхаси котиб Муҳаммад Самарқандий томонидан 1533–1534 йилларда кўчирилган.

Рисола икки бобдан иборат. Биринчи боб ҳижола ва уларнинг турлари, рукнлар, зиҳофлар, баҳрлар ва доираларга бағишланган. Иккинчи бобда вазн ва тақтиъ ҳақида маълумот берилади. Бобур вазнларга намуналарни турк ва форс адабиётидан келтиради. Ҳар бир мисол муаллифини кўрсатган. Муаллифи кўрсатилмаган шеърлар Бобур қаламига мансублиги айтиб ўтилган.

Аруз илмида 19 та баҳр борлиги маълум. Бобур рисо-ласида эса уларни янада мукамал таснифлаб, 21 баҳр, 537 вазн тақдим этади. Мустаъмал (фаол қўлланувчи) ва мухтараъ (янги ихтиро қилинган) вазнлар ҳақида маълумот беради: “Хотирға мундоқ кечдиким, жамиъ бухўрнинг мустаъмал ва мухтараъ вазнларининг ададларини битилгай... Билгилки, бу йигирма бир баҳрда беш юз ўттиз етти вазн келтурулди. Бу жумладан мустаъмал вазн икки юз саксон тўққуз, мухтараъ вазн икки юз қирқ секкиз...”¹.

“Аруз рисоласи”да туркий аруз тадқиқиға бағишланган Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, Сайфий Бухорийнинг “Аруз”, Носириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асарлари билан кўп масалаларда мунозараға киришади. Аниқ ва қимматли ечимлар, хулосаларни баён этади. Бу билан туркий аруз илмининг тараққиётиға муносиб ҳисса қўшади. Асари “Рисолайи аруз” деб аталса-да, унда адабиётшуносликнинг кўп муаммолари тилға олинган ва уларға ойдинлик киритилган. Жумладан, ўзбек мумтоз шеърлятидаги жанрлар билан бадий тасвир воситаларини қўллашға боғлиқ масалаларға ҳам эътибор қаратилади. Айниқса, унинг туюқ жанри вазнлари билан боғлиқ қисмидаги мулоҳазалари муҳимдир. Бобур у ерда туюқнинг 7 турини ажратиб кўрсатади. Шундан 4 тури ўша давр шеърлятида учрайди.

¹ Ўша асар, 116-бет.

Уларга мисолларни Бобур ўзи ва бошқа шоирларнинг меросидан келтиради. Яна 3 турига мисол келтирар экан, ўзи ижод қилганини эътироф этади. Улар бошқа ҳеч бир ижодкорда кўрилмаганини таъкидлайди: “Туюқда яна бир неча навъ хотирға етибтурким, ҳеч ерда кўрилмайду...”¹.

Бобур “Рисола”да ҳазаж баҳри ҳақида маълумот бера туриб, Навоийнинг ҳазажи мусаммани мақсур (V---/ V---/ V--) вазнида яратилган бир мусажжаъ ғазалини келтиради. Шу ўринда мусажжаъ билан боғлиқ танқидий мулоҳазаларини баён этади. Бу билан ижодкорлар эътиборини поэтикага оид маълум муаммога қаратади. Ва ўз ижодидан бир намуна келтириб, поэтикадаги кемтикликни тўлғазишга интилади: “бу байтнинг (Навоий байтининг – И.А.) мисраларининг ҳашвидаги қофиялари рукннинг охирида воқиф бўлмайду, мусажжаъ ғазалларнинг матлаъида сажъ камроқ риъоят қилибтурлар. Агар риъоят қилинса, яхшироқ бўлғусидур, нечукким:

Қаро зулфинг фироқида паришон рўзгорим бор,
Юзунгнинг иштиёқида не сабру не қарорим бор...”².

Кўринадики, “Рисолайи аруз” ўзбек адабий-танқидий қарашлар тараққиётини ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланади. Унда баҳр, вазн, жанр, поэтика билан боғлиқ кўп масалалар тадқиқ этилган. “Рисола” ўзига хос баёзмажмуа сифатида ҳам қадрлидир. Чунки унда Бобур 70 дан ортиқ ижодкорларнинг энг сара асарларидан намуналар келтиради. Энг машҳур маснавийлар ёзилган вазнлар сарҳисоб этилади. Бу маълум даражада дostonчилик борасидаги тасаввурларимизни ҳам бойитади. Асардаги “Гул ва Наврўз” дostonининг Ҳайдар Хоразмий қаламига мансублиги каби айрим далиллар, адабиётшуносликдаги мунозарали масалаларга ойдинлик киритади. Бу билан “Рисолайи аруз” асарининг аҳамияти беқиёслиги яққол кўзга ташланади. Уни келажакда чуқур тадқиқ этиш, ўзбек адабиётшунослик илми ривожига улкан ҳисса бўлиб кўшилади, деган умиддамиз.

¹ Ўша асар, 168-бет. ² Ўша асар, 127-бет.

“БОБУРИЙ ХАТИ”

“Бобурнома”да “Бобурий хати” борасида бир неча ўринда маълумот берилади. Хусайн Бойқаро умароларидан бири Қози Ихтиёр ҳақида ёзар экан, 1507–1508 йилларда у билан Мурғобда Мирзолар қароргоҳида кўришганини, суҳбат давомида “Бобурий хати” борасида сўз кетганини эслайди. Фикҳда донишманд, рисоалар ёзган Қози Ихтиёр “Бобурий хат”ига қизиқиб қолади. Унинг қоидаларини Бобур ёрдамида ўзлаштириб, намуналар ёзиб кўради: “Мурғобта Мирзолар била мулоқот қилганда, Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мир Юсуф била келиб мени кўрдилар. “Бобурий хати”дин сўз чиқди, муфратотни тилади, битидим. Ўшал мажлисда муфратотни ўқуб қаваидини битиб, нималар битиди”¹.

Бобур 1504 йил воқеалари баёнида “Ушбу маҳалларда Бобурий хатни ихтироъ қилдим”², дея маълумот берган. “Бобурнома”ни кузатар эканмиз, айрим далиллар ушбу хат билан Бобур умрининг охиригача ҳам айрим асарлар китобат қилганини тасдиқлайди. У 1528 йилда Кобулдаги ўғилларига мактуб йўллаганда, совға-саломлар жўнатганда, “Бобурий хати” билан кўчирилган ўз асарларини ҳам юборганини эслайди: “Ҳиндолға... Бобурий хатнинг муфратотини юборилди. Яна Бобурий хати била битилган қитғалар юборилди... Комронға таржима ва Ҳиндға келгали айтқон ашъор ва Бобурий хати била битилган сархатлар юборилди”³.

Кўринадикки, гарчи кенг тарқалмаган бўлса-да, “Бобурий хат” унутилиб кетмаган. У асосда асарлар кўчирилиб турилган. Араб хати билан ёнма-ён ишлатилиб келинган. Турли манбаларда унинг “Хатти Бобурий” деб форсий изофа билан ишлатилганини учратамиз. Аммо, Бобурнинг ўзи уни ҳамма ўринда “Бобурий хат” дея атайди. Бу хат туркий грамматика қоидаларини назарда тутиб яратилган экан, уни номлашда ҳам муаллиф бунга эътиборда тутган. Шунинг учун “Бобурий хати” атамасини қўллаш ўринли деб ҳисоблаймиз. Низомиддин Ҳулувий “Табақоти Акбарий” асарида Бобурнинг хат

¹ Ўша асар, 161-бет. ² Ўша асар, 132-бет. ³ Ўша асар, 328-бет.

ихтиро қилгани, шу хат билан кўчирилган қўлёзми Маккага юборгани ҳақида маълумот беради¹. Муҳаммад Тоҳир бинни Абулқосимнинг “Ажойиб ул-табақот” асарида эса “Бобурий хат” билан кўчирилган муфрадот келтирилган². Бобур бир шеърида ҳам “Бобурий хат”ни эслаб ўтган:

Туркийлар хатти насибанг бўлмаса Бобур, нетонг,
Бобурий хати эмасдур, хатти Соғноқийдурур³.

“БОБУРНОМА”

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг энг йирик ва машҳур асари “Бобурнома” дир. Муаллиф барча асарларининг ёзилиши, тарихи ҳақида бу асарда маълумот беради. Аммо, “Бобурнома”нинг қачон ёзилгани ҳақида маълумот бермайди. Асардаги айрим чизгилар, далиллардан келиб чиқиб, у тахминан 1518—1519 йиллардан бошлаб махсус асар сифатида ёзила бошланган, деган хулосага келамиз. Унинг қораламалари, кундаликлар сифатидаги нусхаси мавриди билан ёзиб борилган.

Бобур ўз асарига “Бобурнома” деб ном бермаган, аксинча, уни “Вақойиъ” (Воқеалар) деб атаган. Бир рубойида ҳам буни эътироф этиб, асарининг қимматини таъкидлаб ўтган:

Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум,
Ҳар ким бу “Вақойиъ” ни ўқур, билгайким.
Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум⁴.

Бу рубойда Бобур “Бобурнома” ўз ҳаёт йўлини ёритувчи, замон ва аҳли замон-инсоният борасидаги фикр-ўйларини ифодаловчи кўзгу эканлигини таъкидлайди. Турли адабиётларда у “Воқеоти Бобурий”, “Тузуки Бобурий”, “Таворихи

¹ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Т., “Фан” нашриёти, 1971, 122-бет. ² Ўша асар, 122-бет. ³ Ўша асар, 122-бет (Хатти Соғноқий — ингичка, нозик ёзиладиган хат). ⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Асарлар. 3 жилдлик, 1-жилд. Т.: 1965, 168-бет.

Бобурий”, “Бобурия”, “Бобурнома” каби номлар билан аталади. Муаллиф эса ушбу асарини асосан “Вақойиъ” деб тилга олган, фақат икки ўриндагина “Тарих” деб атаган. Қизи Гулбаданбегим “Хумоюннома” асарида ҳам уни “Вақойиъ”, “Воқеаном” деб эслади. “Бобурнома” нашрлари бундай номланмаган. XX асрнинг 40-йилларида Туркияда чоп этилган нусха “Вақойиъ” номи билан аталган¹. 2002 йил Тошкентда чоп этилган энг сўнгги нашр ҳам “Бобурнома” номи билан чиқди².

Назаримизда, бу хатони тузатиш фурсати етди. Асарни муаллифнинг ўзи номлаганидек “Вақойиъ” деб аташ ва нашр эттириш лозим.

“Бобурнома” 1494 йил, отасининг Аҳси қўрғонида жардан кулаб вафот этиши ва Бобурнинг 12 ёшида Фарғона вилоятида подшоҳ бўлгани воқеаси тасвири билан бошланади. Ҳижрий 936 (милодий 1529) йил воқеалари тасвири билан яқунланади. Лекин, ушбу йиллар оралиғидаги воқеалар тўлиқ эмас. Йиллар оралиғида узилишлар кўзга ташланади. Шундан келиб чиқиб, асарни 3 қисмга бўлиш мумкин:

1-қисм. 1494–1509 йил воқеалари баёни.

2-қисм. 1519–1520 йил воқеалари баёни.

3-қисм. 1525–1529 йил воқеалари баёни.

Асарнинг ўрганилиши. “Бобурнома”нинг ўндан ортиқ қўлёзма нусхалари бор. Улар дунёнинг турли кутубхоналарида сақланади. Асарни 1857 йилда Қозонда Н.И. Ильминский, 1905 йилда Лондонда Беверижхоним нашр эттирган. Ўзбекистонда дастлаб профессор Фитрат 1928 йилда асардан парчалар эълон қилди. “Бобурнома” 1948–1949 йилларда 2 жилдда нашр этилди. 1960, 1989 йилларда тузатилган нашри амалга оширилди. 2002 йил тўлдирилган, мукаммаллаштирилган нусха чоғ қилинди.

“Бобурнома” XVI асрдаёқ турли тилларга таржима қилина бошланган. 1586 йил форс тилига, 1705 йил Витсен голланд тилига, 1826 йил Ж. Лейден ва В.Эрскин инглиз тилига, 1871 йил Паве де Куртейл француз тилига, Михаил Салье русчага, XX асрда Рашид Раҳмати Орат

¹ *Gazi Zahiriddin Muhammad Babur. Vekayi. I-II cild.*-Ankara: 1944-1946.

² *Заҳириддин Муҳаммад Бобур.* Бобурнома. Т.: Шарқ НМК, 2002.

туркчага таржима қилдилар. 2000 йил Эйжи Мано япон тилига ўгириб, танқидий матнни чоп эттирди. 2004 йил асар испан тилида ҳам янги ҳаёт бошлади. 1826–1985 йиллар давомида “Бобурнома” 4 марта инглиз (1826, 1905, 1921, 1922), 3 марта француз (1871, 1980, 1985), 1 марта немис (1878) тилига ўгирилган. Жаҳон адабиётида “Бобурнома” асосида ўнлаб бадиий асарлар яратилган. Флора Анна Стилнинг “Бобурхон” (Париж, 1940), Фернард Гренарднинг “Бобур” (Париж, 1930), Ҳарольд Лембнинг “Бобур – йўлбарс” (Нью-Йорк, 1961) романлари, Вамбек Гасконининг “Бобур ва унинг авлодлари ёки Буюк мўғуллар” (Нью-Йорк, 1980) эссе-романлари шулар жумласидандир. Ҳиндистонлик Муни Лаъл бобурийлар ҳақида 6 та роман ёзган. Ўзбек адабиётида ёзувчилар Пиримқул Қодиров, Хайридин Султонов, Барот Бойқобилов Бобурга бағишлаб роман, қисса ва дoston яратдилар.

Бобур ижодига, хусусан, “Бобурнома”га Россия ва гарбий Европа олимлари – Веселовский, Ильминский, Эрскин, Эдуард Холден, Эльфинистон кабилар юқори баҳо беришган. Жавоҳарлаъл Неру “Ҳиндистоннинг кашф этилиши” китобида Бобур ва бобурийларнинг Ҳиндистон тараққиётидаги, жаҳон цивилизациясидаги мавқеини ҳаққоний эътироф этди. Бобур ижоди ўзбек адабиётшунослигида ҳам чуқур ўрганилмоқда. Бу борада олимларимиз – В. Зоҳидов, С. Азимжонова, П. Шамсиев, С. Ҳасанов кабиларнинг тадқиқотлари аҳамиятга молик.

“Бобурнома” – қомусий асар

“Бобурнома”да, авваламбор, 1494–1529 йиллар орасида Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон, Ҳиндистон каби улкан ҳудудда содир бўлган тарихий воқеалар ҳақида маълумот берилади. Муаллиф темурийлар таназзули, ўзбекхонларнинг ҳукмронликни ўз қўлига олиши, темурийлар сўнги вакилларининг тақдири, қисмати, ўй-кечинмалари, тож-тахт учун курашлари тарихи билан таништиради. Бундан ташқари, асардан ўқувчи давлатчилик тарихи, бошқарув усуллари, ҳимояланиш ва ҳужумга ўтиш йўсинлари, давлатни мустаҳкамлаш йўриқлари, сиёсат юргизиш

тамойиллари ҳақида маълумотга эга бўлади. Бобур асарни ёзаётган даврда бу борада анча тажрибага эгалиги, сиёсатдон сифатида камолга етганлиги сезилади. Подшоҳлар фаолияти ҳақида сўзлар экан, уларнинг ютуқ ва камчиликларини билимдонлик ва донолик билан таҳлил этади. Ўзининг ютуқлари ва нуқсонларини машҳур подшоҳлар фаолияти билан қиёслайди. Мағлубиятларининг сабабларини топишга ва уларни бартараф этишга уринади.

Бобур темурзодалар таназзулидан қўп қайғурган. Уларнинг хатоларини таҳлил қилган. Бу таҳлиллардан Бобурнинг табиати анча бошқача – жиддий, масъулиятли, жонкуяр эканлиги сезилиб туради. У Султон Ҳусайн Бойқарони тадбиркор, ишбилармон, жасур, мард хонлардан деб билади. Унга эҳтиром билан қарайди. Ўғиллари – шаҳзодаларнинг ҳаётга енгил қарашлари, айш-ишратга берилишларини танқид қилади, афсусланади, улардан ранжийди: “Бу мирзолар андоқ ифрот била фисқ ва айшга машғул эдиларким, отасидек кордийда ва кордон подшоҳ тушчилик йўл келиб, рамазондек мутабаррак ва азиз ойга кечалик фурсат қолиб, отасидин ийманмай, тенгридин қўрқмай, ҳануз иши чоғир ичмак эди. Нашот била мажлисоролиқ эди. Инбисот била муқаррардурким, мундоқ бўлгон киши андоқ шикаст топғай ва бу навъ ўтган элга ҳар ким даст топқай”¹. Баъзан тадбирлар кўришда ўзининг олдинги фаолиятларидан ҳам сабоқ чиқарганини айтади. Хатоларининг яна қайтарилиб қолишининг олдини олишга ҳаракат қилади. Ҳар бир ҳукм чиқарганда чуқур, ҳар тарафлама ўйлаб мулоҳазакорлик билан иш юритганини таъкидлайди: “Мулкгирликда ва мамлакатдорликта агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўрунур, вале ҳар ишнинг зимнида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдур. Ушбу бир бемулоҳаза ҳукм қилгонимиздин не миқдор шўр ва фитналар қўпти. Ахир Андижондин иккинчи навбат чиқгонимизга сабаб ушбу бетааммул ҳукм қилгонимиз бўлди”².

Бу ўринда Бобур ўзининг хатосидан сабоқ чиқарганини англаймиз. Ўйлаймизки, бу каби сабоқ, ибратлар фақат

¹ «Бобурнома», 1989, 40-бет. ² Ўша асар, 60-бет.

Бобур учунгина эмас, балки келажак учун ҳам муҳим аҳамиятга молик.

“Бобурнома”да ўз фаолиятини ҳамиша таҳлил этиб борган Бобур хатолари ҳақида ҳам, ютуқлари ҳақида ҳам ошкора сўзлайди. Хусусан, ютуқлари борасида эслар экан, холис, асосли сўзлашга уринади. Жумладан, ўзининг 19 ёшида Самарқандни эгаллагани билан Ҳусайн Бойқаронинг Ёдгор Муҳаммад Мирзо қўлидан Ҳиротни олганини муқояса этади. Ва бу икки муҳорабанинг фарқини 5 асос билан кўрсатиб беради. Ўзининг, биринчидан, ёш ва тажрибасизлиги, иккинчидан, ғаними Шайбонийхондек “пуртажриба” киши эканлиги, учинчидан, Самарқанднинг ички аҳволидан хабар етказувчи кишининг йўқлиги, тўртинчидан, ғанимнинг мустаҳкам қўрғонда ўрнашгани, бешинчидан, шаҳарни иккинчи келишда олаётгани эди.

Санаб ўтилган бу фарқлар бизга Бобурнинг саркардалик салоҳияти, тадбиркорлик лаёқати ҳақида хулоса чиқаришимизга асос беради. У эришган ғалабанинг миқёсини, сипоҳигарчиликдаги ноёб қобилиятини кўрсатади.

Бобур тарихий ҳодисаларни баён этар экан, маълумотлар миқёсини кенгроқ қамрайди. Воқеалар билан боғлиқ шаҳарлар ҳақида ҳам маълумот беради. Айниқса, унинг бобокалони Амир Темур жаҳонгирга пойтахт бўлган Самарқандга муҳаббати беқиёслиги яққол кўринади.

Асарда “балдаи маҳфуза” дея алқанган шаҳар ҳақида изчил, мукамал маълумот мавжуд. Унга муаллифнинг ўзгача меҳр-муҳаббат, ихлос ва ҳавас билан қараши сезилиб туради. Самарқанднинг жўғрофий ўрни, дарёлари, ҳавоси, табиати, ҳайвонот ва наботот олами ҳақида маълумот беради. У ерда яшаб ўтган улуг шайхлар, алломалар, уларнинг амалга оширган ишлари ҳақида ифтихор билан сўзлайди. Темур бобосини чуқур эҳтиром билан эслайди. Унинг даврида бунёд этилган иншоотларни кузатади. Шу ўринда Бобур табиатидаги синчковлик, олимона кузатувчанлик яққол кўзга ташланади. Ҳатто, у Самарқанд қўрғони узунлигини қадамлатиб ўлчатганини сўзлайди. Унинг 10600 қадам (метр) чиққани ҳақида авлодларга маълумот қолдиради. Самарқандда яшаб, дунёга донғи кетган Абу Мансур Мотурудий, имом Исмоил ал-Бухорий, Аҳмад

ал-Фарғоний каби уламолар ҳақида муҳим маълумотлар беради. Амир Темур, Улуғбек Мирзолар амалга оширган ишлар сарҳисоб этилади. “Зижи Кўрагоний”нинг жаҳоншумул аҳамияти дунё фани билан қиёсан кўрсатиб берилади. Жаҳон илмида Улуғбекка қадар 7–8 зиж яратилгани, аммо Улуғбек яратган зиж амалда қўлланиши фахр ва ғурур билан тилга олинади: “Улуғбек Мирзо бу расад била Зижи Кўрагонийни битибтурким, оламда ҳоло бу зиж мустаъмалдур. Ўзга зиж била кам амал қилурлар”¹. Яратилган зижларнинг бир-бири билан қиёслаб, илмий қимматини ҳам белгилайдики, бу Бобур дунёқараши кенглигидан, билим қамрови ва салоҳиятидан далолат беради.

Муаллиф Самарқанддаги турли иншоотлар, боғлар, масжид, мадраса каби кўплаб осори-атиқалар борасида муфассал фикр юритиб, ўқувчи эътиборини уларга қаратади, уларнинг қурилиш сабаблари, ашёлари билан таништиради. Хусусан, Масжиди лақлақанинг архитектураси ҳақидаги маълумотларни ўқиб, аجدодларимиз кашфиётларидан, қурилиш соҳасидаги дид ва салоҳиятидан ҳайратга тушамиз.

Бобур Афғонистон, унинг табиати, ўсимлик дунёси, ҳайвонот оламига катта қизиқиш билан қараган, гайриоддий ашёлар, ноёб табиат мўъжизалари унинг эътиборини тортган. Дашти Шайхда ўсувчи лолаларнинг ранго-ранг навларини санагани ва 32–33 турли лоланинг мавжудлиги, лолайи гулбўй, садбарг лола каби нодир турлари борасида алоҳида тўхталади. У ердаги шаҳарлар, дарёлар, тоғлар борасида ҳам қизиқарли маълумотлар беради: “Бу кентлар орасида Исталиф ва Истарғичча кент йўқтур. Улуғбек Мирзо бу кентларни Хуросон ва Самарқанд деб экандур”². Бу ўлкада амалга оширган ободончилик ишлари ҳақида гапириб, Боғи Вафога ўхшаш ўзи яратган боғлар ҳақида сўзлайди. Улуғбек Мирзо бунёд этган Боғи Калоннинг кейинги қисмати билан таништиради: “Бу кентта (Исталиф – И.А) Боғи Калон отлиқ Улуғбек Мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгаларига баҳо бериб олдим”. Боққа яқин атрофларни обод қилдириб, ариқларни

¹ Ўша асар, 45-бет. ² Ўша асар, 124-бет.

таъмирлагани, худди шу каби кўплаб ариқлар барпо этгани, вилоятларни обод қилгани ҳақида хотирлайди.

“Бобурнома”да келтирилган воқеа-ҳодисалар рўй-рост, ҳаққоний ёритилган. Ҳатто, ота-оға, қариндош-уруғларнинг ҳам яхши ва ёмонини яширмай ошкор этганини муаллиф таъкидлайди: “Бу битилганлардин гараз шикоят эмас, рост ҳикоятдурким, битибтурмен. Бу мастур бўлғонлардин мақсуд ўзнинг таърифи эмас, баёни воқеи бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеини таҳрир этилгай. Ложарам ота-оғадир ҳар яхшилик ва ямонлигим, шое эди, тақрир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ва ҳурарким баёни воқе эди, таҳрир айладим. Ўқуғувчи маъзур тутсун, эшитғувчи таарруз мақомидин ўтсун”¹. Бобурнинг бу каби фикрлари асарнинг илмий қимматини оширади. Унинг ишончли, ҳаққоний ва муҳим манба эканлигини яна бир бор асослайди. Асар билан танишар эканмиз, Бобур ўзи таъкидлаган тамойилга ҳар доим амал қилганини кўрамиз.

Шу ўринда яна бир фикрни таъкидлаб ўтишни жоиз деб биламиз. Муаллиф “Бобурнома”ни ёзиш жараёнида кўплаб тарихий асарлар билан танишиб чиқади. “Табақоти Носирий”, “Зафарнома” каби асарларни кўп маротаба ёдга олгани бунинг исботидир. У асарларга ўз ўрнида муносабат билдиради. Баъзан энг машҳур тарихий асарлардаги маълумотларга ойдинлик киритади, улардаги камчиликларни бартараф этади. Жумладан, Фазна вилояти ҳақида гапириб, Султон Шиҳобиддин Фурийнинг исмини баъзи тарихий манбаларда Муизиддин деб ёзганларини эслатади. Тўғри деб ҳисобланган хулосасини келтириб ўтади: “Султон Маҳмуднинг ва авлодининг пойтахти Фазна экандур. Баъзи Фазнин ҳам битибдурлар. Султон Шиҳобиддин Фурийнинг ҳам пойтахти бу экандур. Бу Султон Шиҳобиддинни “Табақоти Носирий”да ва баъзи ҳинд тарихида Муизиддин битибтурлар”².

“Зафарнома”дек машҳур тарихий асардаги баъзи маълумотларни мукаммаллаштиради: “Бехрадин етти куруҳ шимол сари бир тоғ тушубтур. Бу тоғни “Зафарнома”да

¹ Ўша асар, 180-бет. ² Ўша асар, 125-бет.

ва баъзи китобларда “Кўҳи Жуд” битибтурлар, ваҳҳи тасмияси маълум эмас эди, сўнгралар маълум бўлди”¹. Кўринадики, бу ерда таърифланган тоғ “Жуд тоғи” деб аталиши ва номланиш тарихи номаълумлиги ҳақида гапиради. Аммо, шу ўринда Бобур “Зафарнома”даги маълумотларни ўз кузатишлари орқали яна давом эттиради, тўлдиради. Жуд тоғининг номланиш тарихини муфассал ёритади. Бу каби далиллар “Бобурнома”ни ўзигача бўлган тарихларни янада мукамаллаштирувчи, уларда учрамайдиган кўп маълумотларни келтирувчи муътабар манба эканлигини тасдиқлайди.

“Бобурнома”да муаллиф шахси

“Бобурнома”да бош қаҳрамон Бобурнинг ўзи. У юқорида эслатганимиздек, воқеа-ҳодисаларни баён этар экан, холисликка амал қилади. Шунинг учун ҳам муаллиф тимсоли идеаллаштирилмаган. Тасаввуримизда у ҳаётнинг бутун аччиқ-чучугини, паст-баландини кўрган реал инсон сифатида намоён бўлади. Асарда унинг феъл-атвори бутун мураккаблиги билан ўз ифодасини топган. Табиатига хос эзгу фазилатлар, кўнглидаги такрорланмас туйғулар, ҳис-ҳаяжонлар билан бирга ҳукмдор сифатидаги қаттиққўллик ва талабчанлик ҳам ошқора тасвирланган. Кобул йўлидаги машаққатли кунларда, айниқса, Бобур феъллидаги олийҳимматлик, адолат ва камтарлик фазилатлари юзага чиқади. У навқарлар билан баробар қор тепиб йўл очади. Улар билан бирга кечани қор остида ўтказади. Уни иссиқроқ ғор ичига таклиф қилишганда рад этади. Эл чеккан машаққатни бирга чекишни афзал билади. Навқарлари совуқда, қорда бўлиб, у иссиқда, истироҳат ва фароғатда бўлишни ўзига ор деб билади. “Кемага тушганнинг жони бир” мақолига амал қилади. Форсларнинг “Дўстлар билан бирга ўлмоқ тўйдир” ҳикматли сўзини эсга олади. “Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайин, бир форси масал бор: “Марг бо ёрон сур аст” (Дўстлар билан биргаликда ўлим тўйдир)”².

¹ Ўша асар, 203-бет. ² Ўша асар, 175-бет.

Совуқнинг қаттиқлигидан кўп кишининг қўл-оёғини совуқ уради. Бобур шу кеча ўз қулоғига ҳам совуқ таъсир этганини сўзлайди. Муаллиф ана шу машаққатли кунларда:

Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдимۇ,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдимۇ?

матлаъли газали яратилгани ҳақида хабар беради. Ушбу тасвирларда Бобурнинг шахс сифатидаги қиёфаси, характери, юксак маънавий дунёси тасаввуримизда жонланади.

“Вақойиъ”нинг котиби Бобурга баҳо бериб, унинг саккиз фазилатини санаб ўтади: “...Секкиз сифати асил анинг зотиға муттасил эрди: бириси буким, нажҳати баланд эрди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд эрди; учумчиси, вилоят олмоғ; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешимчиси, маъмурлуғ; олтимчиси, рафоҳият нияти Тенгри таоло бандалариға; еттимчиси, черикни кўнгли(ни) қўлга олмоқ; секкизимчиси, адолат қилмоқ”¹. Баланд-насаблик, ҳиммат, жаҳонгирлик, ободончилик ва фаровонликка эътибор, адолатлилик ва сипоҳигарлик фазилатлари унга хос эди. Бу фикрлар асосли ва холис эканлигини “Вақойиъ”даги ҳодисалар баёни ва ундаги Бобур тимсоли тасдиқлайди. У шу фазилатларини йўқотмасликка, асрашга интилни, ўз ҳаёти давомида адолатсизлик ва зулмни тақиқлашга ҳаракат қилди. “Бобурнома”да бир навқар забт этилган юртда бировнинг бир кўза ёғини зўравонлик билан тортиб олгани учун, ибрат бўлсин деб, калтаклашганини сўзлайди². Бобур мунофиқлик, кўзбўямачилик ва хиёнатни сезганда, уни кескин йўқотиш тадбирини кўрган. Жумладан, Фазнада макр билан қабрни тебратиб, халқни лақиллатаётган алдамчиларни синчковлик билан фош этади. Улар фаолиятини тақиқлайди.

Бобур “яхшилиғ” радифли газалида ўзининг яшаш принципини баён этган. Унинг ҳаёт йўли, энг мураккаб вазиятларда ҳам шу тамойилга содиқлигини кўрсатади. Ҳаёт мазмуни ҳақида мулоҳаза юритар экан, файласуфона,

¹ Ўша асар, 356-бет. ² Ўша асар, 114-бет.

ҳикматомуз хулосаларни баён этади. Донишмандлар каби у ҳам “шуҳрат билан ёдланишни иккинчи умр” деб ҳисоблайди: “Ғаразким, бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақлдин баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилғайким, андин сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига ҳушдин асар бўлса, нега андоғ амрга эҳтимом қилмағайким, қилгондин сўнг мустаҳсан дегайлар. “Зикри номеро, ҳақимон умри соний гуфтаанд” (Шуҳрат билан ёдланишни, ҳақимлар иккинчи умр демишлар)¹.

Бобур кўп хиёнатлар кўрди. Фитналардан кўнглига кўп озорлар етди. Аммо, булар унинг табиатидаги эзгу фазилатларни йўқотолмади. Аксинча, ўзининг таъқидлашича, ота-боболарининг анъаналарига амал қилди. Халқнинг “яхшилиқ қил сувга сол, балиқ билар, балиқ билмаса холиқ билар”, деган донолик билан айтган сўзини умр йўлида дастуруламал деб билди. Ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб, ўзи ҳам шунга яқин донишмандона хулосаларга келди: “Ҳар кимдин яхши қоида қолгон бўлса, анинг била амал қилмоқ керак. Агар ота ямон иш қилгон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак”².

Бобур қариндошлиқ ришталарини мустаҳкам сақлаган. Ўзига жафо қилиб бўлса-да, аймоқларига меҳр-оқибат кўрсатган. “Бобурнома”да буни исботловчи далиллар кўп. Ҳатто, ўзи билан тахт талашган укаси Жаҳонгир Мирзога ҳам хиёнат ва жабр қилмаган. “Улуғларга кўтаримлик керак”, деган ўз ақидасига амал қилиб, кечиримли бўлишга ҳаракат қилган. Бу Бобур феълидаги яна бир фазилатни — жаҳолатга маърифат билан жавоб бериш тамойилини бизга кўрсатади: “Чун менинг шаънимда бу эмас эдиким, оғани ва уруқ-қаёштин ҳар неча изоилиқ воқе бўлса, мендин мутанаффир бўлғайлар. Агарчи Жаҳонгир Мирзо била бизнинг орамизда бурун мулк ва навкар жиҳатидин кудуратлар ва ниқорлар хейли бўлуб эди, вале бу навбат ул вилояттин менинг била ҳамроҳ бўлиб келиб эди”³.

Бобур жуда синчков инсон бўлган. Энг оддий ва кичкина кўринган нарсаларга ҳам эътибор берган. Сўн ёқасидан ўз ўрдасигача отнинг қадамини санатган. 23 минг

¹ Ўша асар, 168-бет. ² Ўша асар, 169-бет. ³ Ўша асар, 110–111-бетлар.

100 қадам эканлиги, у 46200 қадам 11 ярим куруҳ бўлишини айтади. Ганг дарёсида неча қўл сузганини ҳисоблайди: “Ушбу кун Ганг дарёсини қўл солиб ўтгим. Бир қўлни санадим, ўттиз уч қўл била ўтгум, яна тинмай узуб бу юзга ҳам ўтгум. Бори дарёларни узуб, кечиб эдим, Ганг дарёси қолиб эди”¹. Сочини олдиргани, тиши синиб тушгани, қулоғи оғригани, бармоғи синганигача батафсил ёзади.

Умри сўнгигача ҳаёти жангу жадаллар ичида кечган Бобурнинг мақсади улуғ эди. У таназзул топаётган теурийлар мавқеини қайта тиклашга интиларди. Бу йўлда кўп ранжу аламларга сабру тоқат қиларди. Айниқса, Ҳиндистонда эканида ўз юртини, Кобулда яшаётган фарзандларини, яқинларини қўмсар эди. Бундай кечинмалар борасида “Бобурнома”да кўп сўзлайди. 1528 йилда Кобулга Хожа Калонга ёзган мактубида ўзининг шундай ҳолатини жуда таъсирли ифодалайди: “Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутқай. Алалхусус, мундоқ тойиб ва торик бўлгонда қовун ва узумдек машруъ ҳазни киши не тавр хотирдин чиқарғай. Бу фурсатта бир қовун келтуруб эдилар, кесиби егач, ғариб таъсир қилди. Тамом йиғлаб эдим”². У Афғонистон ёки Ҳиндистон ҳақида ёзар экан, ҳар бир гиёҳда, ҳайвонот оламида, дарахту меваларда ўз ватани согинчини ҳис қилади. Уларни қиёслаб кўради: “Ҳиндистондаким, оқар сув ҳаргиз бўлмас, чашма худ не тилар, Аҳёнан чашма ҳамким бор, ердин зах суйидек сизиб чиқар. Ул ернинг чашмаларидек қайнаб чиқмас”³.

Бобур табиат қўйнида бўлишни, ундаги гўзал манзараларни томоша қилишни хуш кўрган. Ундаги ғайриоддий кўринишлар ва ҳодисаларни нозик фаҳмлаган. Уларни эҳтирос ва ҳайрат билан кузатган. Куз фаслини ёқтиргани учун хазонрезги боғларни сайр қилишдан завқ ва илҳом олган. Бу фикримизнинг исботини асарда кўп учратиб, куз тасвирини муаллиф назарида қайта-қайта кузатамиз. Қуйидаги парчада табиат гўзалликларига унинг шоирона муносабатини яққол кўрамыз: “Истарғачнинг оёғидаги подшоҳий боғини сайр қилилди. Бир олма ниҳоли яхши

¹ Ўша асар, 333-бет. ² Ўша асар, 329-бет. ³ Ўша асар, 301-бет.

хазон бўлуб эди. Ҳар қайси шоҳида беш-олти барг сиёқ била қолиб эди, андоққим, агар наққошлар тақаллуф била тортсалар, анча торта олмағай эдилар”¹.

“Бобурнома”да Бобурнинг ота сифатидаги феъл-атвори ҳам ўз ифодасини топган. У оиласига яқин ёки узоқ яшаганда ҳам, юмушлари ҳаддан кўп бўлганда ҳам ҳеч қачон фарзандлари тарбиясини эътибордан четда қолдирмаган. Фарзандлари оналаридан ва махсус мураббийлардан ҳаёт сирларини ўрганишган. Аммо, Бобурнинг ўзи ҳам бу масалага жиддий қараган. Суҳбатларда, йироқдалигида эса мактублар орқали уларни баркамол инсон этиб тарбиялашга ҳаракат қилган. У “Бобурнома”нинг бир неча ўрнида Комрон, Ҳумоюнга ёзган мактублари ҳақида маълумот келтиради. Комрон қадҳудо, Аскарӣ девонбеги этиб тайинланганда ўз хурсандчилигини яширмайди. Ҳумоюннинг сипоҳигарликда ва жанггоҳларда кўрсатган жасорату матонатини кўрганда фахр туйғусини ошкор баён этади. Тўнғич фарзанд ва валиаҳд Ҳумоюннинг ҳар томонлама тўқис инсон бўлиб етишганидан мамнунлик изҳор қилади. 1529 йил бир йиллик айрилиқдан сўнг Бадахшондан Аграга келган Ҳумоюн билан дийдорлашувини “Бобурнома”да шундай эслайди: “...Ограга етиб, ўшул соатқим, биз анинг онаси билан отини тутуб, сўзлашиб ўлтуруб эрдукқим, ета ўқ келди. Кўнгуллар гул янглиғ очилиб, кўзлар чирогдек ёруди. Муқаррар ҳар кун жашн эди... Ва неча муддатгача бир ерда бўлуб, мусоҳибона бир-бир билан сулук қилур эрдик. Ва алҳақ суҳбатта бебадал эрди ва инсони комилқим дерлар, ўшал эрди” (354-бет).

“Бобурнома”да 1528 йил Ҳумоюнга ёзган бир мактубини тўлиқ келтиради. Унда биз Бобурни донишманд ва талабчан тарбиячи қиёфасида кўраимиз. У Ҳумоюнда адолатли, жасоратли, жаҳонгир подшоҳ феъл-атворини мукамал шакллантиришга ҳаракат қилиб, уни ҳар бир нарсага эътиборли бўлишга даъват этади. Фарзандига Альамон деб исм танлаши муносабати билан исмнинг маъноси ва талаффузини ҳисобга олиш лозимлигини уқтириб, фикрлар билдиради: “...қасрати истиъмол била

¹ Ўша асар, 227-бет.

авом Аламо дерлар, ё Эл Амон дерлар, ўзга мундоқ алифлом отта кам бўлур” (320-бет). Фарзандларини ҳар доим Темурзодалар таназзулига сабаб бўлган ноаҳилликдан сақланишга даъват этган: “Яна ининг била яхши маош қилгайсан. Улуғлар кўтаримлик керак, умидим борки, сен ҳам яхши ихтилот қилгайсан. Анинг ҳам муташарриъ ва яхши йигит кўюбтур, ул ҳам мулозамат ва якжиҳатлиқта тақсир қилмағай” (321-бет). Ушбу мактубда подшоҳликнинг ўзига хос машаққатлари, талаблари ҳақида сўзлаб, бўшлик ва сокинлик подшоҳликка ёт, тезкорлик ва ғайратлилик унга хос хусусият бўлмоғи таъкидланади: “Гаранжонлиқ била, қоҳиллик подшоҳлиқ била рост келмас...” (320-бет). Подшоҳ ҳеч қачон ўзининг шахсий ташвишларинигина ўйлаши номуносиб эканлигини, у ҳар доим халқ дарду ташвиши билан уйғоқ ва ҳамкор бўлиши лозимлигини уқдиради ва подшоҳликни қайдга — кишанга қиёслайди. Шу топиб ишлатилган биргина сўз Бобур айтмоқчи бўлган кўп насиҳатларни, руҳиятнинг ранго-ранг тилсимларини ўзида мужассамлаштиради: “Яна хатларингда ёлғузлук, ёлғузлукким, дебсен, подшоҳлиқда айбдур... Ҳеч қайде подшоҳлиқ қайдича йўқтур. Подшоҳлиқ била ёлғузлук рост келмас” (321-бет).

Бобур Ҳумоюнга давлат ишларини ҳал этишда атрофидаги ишбилармон, тадбирли, донишманд умаро билан кенгашиб иш қилишни, халқнинг орасига яқинроқ кириб бориш, уларнинг дарду ташвишларидан йироқлашмаслик лозимлигини уқтиради. Уларнинг орзу-армонларини англашга, улар билан бир хил ҳаводан нафас олишга чақиради: “... иш кўрган, рай ва тадбирлик беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилгайсен. Агар менинг ризомни тиларсен, хилватнишинликни ва эл била кам ихтилотликни бартараф қилгил...” (321-бет).

Бобур Ҳумоюннинг ёзган мактубини эслатиб, ёзма нутқига, саводхонлик салоҳиятига жиддий эътибор қаратади. Бу нарсалар эл назаридаги инсоннинг савияси, маданий даражасини белгилашини уқтиради ва шу ўринда Ҳумоюннинг хато ва камчиликларини кўрсатиш билан бирга, мактуб ёзиш маданияти ҳақида ҳам сабоқ беради. Бу ҳар бир ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Ўзига керакли

ибратни ола олади: “Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайду. Фолибо хат битирда қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳаттинду. Такаллуф қилай дейсен. Ул жиҳаттин муғлағ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити: ҳам санга ташвиш озроқ бўлу ва ҳам ўқуғучига” (321-бет).

Кўринадики, бизга эътиборсиздек туюлган кичик нарсаларга ҳам Бобур тарбиячи ота сифатида жиддий қарайди.

“Бобурнома”да Бобур маҳоратли саркарда сифатида ҳам гавдаланади. У ёшлигида тажрибасизлиги туфайли йўл қўйган хатоларини эслайди. Улардан муҳим сабоқлар чиқаради. Лашкарни бошқаришда тадбирли, салоҳиятли, ноёб иқтидорли сипоҳигарга айланади. Бу соҳада турли кашфиётлар қилади, янгиликлар киритади. Жангда устод Алиқули яратган замбараклардан фойдаланишни йўлга қўяди. Черикни 6 бўлакка бўлиб, ҳар бир бўлакнинг кечкурунлари қоровуллик қилишини ташкил қилади. Лашкарни содиқ ва аҳилликда сақлаш мақсадида Куръонни ушлаб қасамёд қилишни жорий этади. Ҳиндистон муҳорабасида жанг олди чўчиб, ҳайқиб турган лашкар олдида Бобурнинг мурожаатини ўқиб, унинг нақадар таъсирли нутқ сўзловчи нотиклигининг ҳам гувоҳи бўламиз. Унинг ёш, тажрибасиз саркардадан жанггоҳ пасту баландини шахмат тахтасидек аниқ кўрувчи, лашкарни унинг доналаридек беҳато жойлаштирувчи, бобоси Амир Темур каби салоҳиятли, тадбиркор сипоҳигарга айлангунгача бўлган умр дафтارينинг ифодасини кўрамиз.

“Бобурнома”да ўзининг яхши амаллари билан бирга баъзи хатоликлари, қаттиққўлликлари, шафқатсизликлари ҳақида ҳам ошкора ёзади. У адолатни барқарорлаштириш мақсадида баъзан қаттиқ чора-тадбирлар кўради. Ибрат бўлиши учун амалга оширган баъзи ишларида талабчанликни ҳаддан ошириб юборади. Бироқ, “Бобурнома”ни ёзишда холисликка қатъий амал қилган Бобур фаолиятига биз ҳам холис баҳо бермоғимиз лозим. У яшаган давр, вазият, ижтимоий муҳитни тўғри англамоғимиз даркор. Бобур фаолиятининг бу жиҳати ҳақида “Бобурнома” таржимони ва тадқиқотчиларидан бири шотландиялик

олим Уильям Эрскин (1773–1852) шундай мулоҳаза билдирган эди: “Бобурнома”да баъзан бешафқат қатл этиш манзаралари учраб туради, лекин бунинг сабабини айрим бир шахснинг фаолиятдан эмас, балки ўша тарихий муҳитдан қидириш зарур”¹.

Тарихий шахслар тимсоли

“Бобурнома”да жуда кўп тарихий шахслар ҳақида маълумот келтирилган ва муаллиф уларга баҳо берар экан, фазилатларини ҳам, нуқсонларини ҳам муфассал тасвирлайди. Баъзан ниҳоятда қисқа жумла билан бир шахснинг табиати, феъл-атвори, иқтидору салоҳияти ҳақида тасаввур бера олади ҳамда ўзига яқин кишилар — отаси, амакилари, тоғалари, укалари, ўғиллари ҳақида ҳам, темурзодалар, ўзбекхонлар ҳақида ҳам, ижодкору санъаткорлар ҳақида ҳам муҳим далилларни келтиради.

Умаршайх Мирзо. Бобур отаси Умаршайх Мирзо ҳақида фахр билан ёзади: “Умаршайх Мирзо баланд ҳимматлиқ ва улуг доиялиқ подшоҳ эрди. Ҳамиша мулкгирлик дағдағаси бор эрди...”². Унинг “покиза эътиқодлиқ киши” эканлигини таъкидлаб, адабиёт муҳлиси сифатида дoston ва маснавийлар, тарих ва “Шоҳнома” ўқишни ёқтирганини айтади. Шеърни яхши англаши ва ҳис қилишини эътироф этади: “Равон саводи бор эди. “Ҳамсатайн” ва маснавий китобларни ўқуб эди. Аксар “Шоҳнома” ўқур эди. Таъби назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди”³.

Бобур қисқа чизгиларда отасининг феъл-атвори ҳақида ҳам мукамал тасаввур уйғотади. Бундай тасвирларни ўқир эканмиз, Бобур табиатидаги кўп фазилатлар отамерос жиҳатлар эканлигини кўраемиз: “Бисёр саховати бор эди. Хулқи дағи бор эрди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасиқ ва ширинзабон киши эрди, шужоъ ва мардона киши эди”⁴.

Унинг адолати ҳақида ҳам ҳавас билан сўзлайди. Бу борадаги ишларидан айрим мисоллар келтиради. Жумладан,

¹ Уильям Эрскин. Бобур Ҳиндистонда. Инглизчадан Ҳ. Сотимов тарж., Т., Чўлпон, 1995, 107-бет. ² «Бобурнома», 10-бет. ³ Ўша асар, 10-бет. ⁴ Ўша асар, 10-бет.

бир Хитой карвони келаётганда, Андижон яқинидаги тоғлардан қор кўчади ва карвон қор кўчкилари остида қолади. Мингдан ортиқ кишидан атиги икки киши омон қолади. Умаршайх Мирзо ворисларни топиб, карвондаги барча мол-мулкларни уларга зиёнсиз топширади. Ҳатто, айрим меросхўрларни бир неча йилларгача излатиб, уларга ҳам ўз улушларини саломат етказди.

Ҳусайн Бойқаро. Бобур темурзодалар орасида Ҳусайн Бойқарога катта эҳтиром билан қараган. Унинг ҳақиқий подшоҳга хос фазилатлар эгаси эканини таъкидлаб, уни “каримут-тарафайн эди” — асл подшоҳ эди, дея алқайди. “Бобурнома”да унинг шакл-шамойили, ахлоқ ва атвори ҳақида муфассал маълумот беради: “...Ҳарроф ва хушхулқ киши эди. Хулқи бир нима гузаророқ воқе бўлиб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муамалотта шаръни бисёр риоят қилур эди”¹. У адолат ва шариатга қаттиқ амал қилган. Бир ўғли бир кишини ўлдиргани учун уни ўзи қозихонага юборгани ҳақида сўзлайди. Бу далил унинг ватанпарварлик, халқпарварлик бурчини оталик бурчидан кўра устун кўя олганини кўрсатади. Бу фазилат унинг асл ва адолатли подшоҳлигини тасдиқлайди.

Ҳусайн Бойқаро Хуросонда 40 йилга яқин подшоҳлик қилди. Бобур унинг подшоҳ ва жангчи сифатидаги матонати ва мардоналигини кўрсатувчи далиллар келтиради. Темурбек наслдан ҳеч ким Ҳусайн Бойқарочалик қилич-бозликда маҳорат қозонмаганини маълум қилади. Унинг Ҳусайний тахаллуси билан шеърлар ёзгани, девон тузгани ҳақида сўзлайди, шеърларига адабиётшунослик нуқтайи назаридан баҳо беради, ютуқ ва камчиликларини кўрсатади: “Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале Мирзонинг девони тамом бир вазндадур”².

Муаллиф Ҳусайн Бойқарони таърифлар экан, унга холис баҳо беришга ҳаракат қилади. Унинг давлат бошқарувидаги, сипоҳигарчиликдаги маҳоратига тан бергани, ҳавас билан қарагани ҳолда, умрини фароғатнишинликда ўтказганини маъқулламайди. Темур каби мамлакатини марказлаштиришга интилмаганликда,

¹ Ўша асар, 147-бет. ² Ўша асар, 148-бет.

ишратпарастликка берилганликда айблаиди, унинг феъл-атворидаги нуқсонларни ҳам яширмай баён этади: "... ҳеч кун йўқ эдиким, намоз пешиндин сўнг ичмагай, вале ҳаргиз сабуҳий қилмас эди, ўғлонлари ва жамий сипоҳиға ва шаҳриға бу ҳол эди. Ифрот била айш ва фисқ қилурлар эди"¹.

Бобур темурзодалар таназзули сабабларини таҳлил қилиб, Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғиллари фаолиятига баҳо беради. Улар инқирозининг сабабини фисқ-фужур ва ноаҳилликда деб билади: "Фисқ ва фужур ўзида, ўғлонларида ва эл-улусида асру шое эди. Ушбуларнинг шоматидин эдиким, мундоқ хонаводадин 7—8 йилда бир Муҳаммад Замон Мирзодин ўзга осор ва аломат қолмади"². Бобурнинг Ҳусайн Бойқарога ҳурмати юқорилигини "Бобурнома"даги кўп далиллар кўрсатиб туради. Айниқса, унинг замонасида Ҳиротнинг ҳар тарафлама тараққий этганини фахр билан эътироф этади: "Ҳирийниким, рубъи маскунда андоқ шаҳр йўқтур ва Султон Ҳусайн Мирзонинг замонида Мирзонинг тасарруфидин ва такаллуфидин Ҳирийнинг зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма тараққий қилиб эди"³. Бобур унинг давридаги Хуросон ва Ҳирот маданий тараққиётига, адабий муҳит қиёфасига, адабиёт ва санъат ривожига катта эътибор беради. Бу жараёни холис баҳолайди: "Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳирий шаҳри мамлу эди"⁴.

Алишер Навоий. Бобур "Бобурнома"да Алишер Навоийни кўп марта тилга олади. Ҳаётида у билан учрашмаган бўлса-да, асарларидаги мулоҳазаларидан сезиладики, Навоийни ижод йўлида ўзига устоз деб билади. 1500 йилда Навоийдан бир бор олган мактубини "Бобурнома"да фахр билан ёдга олади. Шу мактубга қайтарилган жавоб хатда устоз назарига туркийда ёзган бир шеърини юборади: "Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат юбориб эдим, орқасида туркий байт айтиб, битиб юбориб эдим"⁵.

¹ Ўша асар, 147-бет. ² Ўша асар, 153-бет. ³ Ўша асар, 170-бет. ⁴ Ўша асар, 159-бет. ⁵ Ўша асар, 78-бет.

Алишер Навоийнинг асарлари Бобур учун ибрат мактаби эди. Улардаги донолик ва ҳикмат, гўзал ифода унга ҳамиша илҳом берган. Бобур Навоийнинг барча асарлари билан таниш эди. “Бобурнома”да уларнинг деярли барчаси ҳақида ўз мулоҳазаларини билдиради. Маснавий-достонларига, 4 девондан иборат “Ҳазойин ул-маоний” сига юқори баҳо беради. “Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хуб айтқон эмас”, дея биргина жумлада уларнинг адабий қимматини баҳолайди. Ҳатто, Афғонистонда устози девонидан кўнгил дардларига монанд туйғулар ифодаланган шоҳ ғазаллар ва байтлардан саралаб “Сайланма” девон кўчирганини маълум қилади: “Алишербекиннинг тўрт девонидин бухур, авзон бир байти била ғазаллар ва абётким, интиҳоб қилиладур эди, итмомиға етти”¹.

Навоий ижодига баҳо берар экан, Бобур ўз билим қамровининг кенглиги ва теранлигини, бадиий дидининг юксаклиги ва адабиётшунос олим сифатида тафаккур миқёсининг чексизлигини намоён эта олган. У Навоийдек даҳо шоир меросининг ҳам айрим номукамал туюлган жиҳатларига эътибор қаратган. “Мезон ул-авзон”да айрим вазнлар талқинида хатоликларни кўрган. “Мактубот”ида Жомийга тақлид сезилганидан қоникмаган. Форсий шеърларида туркийда айтганчалик тароват ва янгилик кўришга иштиёқ сезган.

“Бобурнома”да Алишер Навоий тасвирида Ҳирот адабий муҳитининг пири муршиди ва ҳомийси сиймосини кўрамыз. Унинг бу йўналишдаги фаолиятига ҳам Бобур юқори баҳо беради. Устоз Кулмуҳаммад, Шайх Нойи, Удий каби мусиқачилар, Беҳзод, Шоҳ Музаффар каби мусаввирлар, шоирлар, хаттотлар ва ҳунармандларга раҳнамолиги улар камолида муҳимлигини кўрсатади: “Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай”². Асарда Навоийнинг сиёсий фаолияти, давлат бошқарувидаги ўрни, мавқеи ҳақида ҳам мукамал тасаввур берилади.

Бобур асарида баъзи далилларни келтирадики, улардан Навоийнинг халқ орасидаги ҳурмати, обрўси ҳақида хулоса

¹ Ўша асар, 227-бет. ² Ўша асар, 154-бет.

чиқариш мумкин. Навоийга замондошларининг ҳурмати беқиёс эди. Унинг ҳар бир сўзи, ҳар бир қадами ибрат эди: “Алишербекки, қалин нималар ихтироъ қилиб эди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун “Алишерий” дер эди”¹.

“Бобурнома”даги салбий тимсоллар

“Бобурнома”да юқорида айримлари тилга олинган ижобий шахслар билан бир қаторда салбий тимсоллар тасвирини ҳам кўрамиз. У амакиларидан Султон Маҳмуд Мирзо ҳақида маълумот берар экан, кўп номаъқул хислатларини санаб ўтади: “Зулм ва фисққа кўп машғул эди. Мутаассиб, чоғир ичар эди... Табъи назми бор эди, девон тартиб қилиб эди, вале шеъри бисёр сушт ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмогон яхшироқдур. Бад эътиқод киши эди... Бадкалом эди”². Султон Маҳмудхон амирларидан Хусравшоҳ ҳақида сўзлаганда ҳам ана шундай салбий муносабатни сезиш мумкин: “... гавдан ва бефаҳм ва бевафо ва ҳаромнамак киши эди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстурғон валинеъматзодасини кўр қилди, яна бирини ўлтурди”³.

Бу каби тасвирларда Бобурнинг дунёқараши, инсон маънавиятини баҳолаш мезонлари ўз ифодасини топган. Албатта, асардаги айрим шахсларга бундай муносабатига улар билан ҳаёти давомидаги тўқнашувлари, зиддиятлари ҳам сабаб бўлган. Аммо, шунда ҳам Бобур холисликни сақлаб қолишга интилган. Салбий бўёқларни бироз муболағали йўсинда қўллаган бўлса-да, бу шахслар ҳаёт йўлидаги, феъл-атворидаги ижобий қирраларни ҳам кўрсатиб ўтади. Жумладан, Султон Маҳмудхон ҳақида баъзи фазилатларни ҳам тилга олади: “Намозни тарк қилмас эди. Тузуки ва забти бисёр яхши эди. Сиёқ илмини хўб билур эди...”⁴.

Ўз фарзандлари қотили сифатида тарихда доғ қолдирган Хусравшоҳ табиатида хирагина кўринган нурли

¹ Ўша асар, 162-бет. ² Ўша асар, 26-бет. ³ Ўша асар, 29-бет. ⁴ Ўша асар, 26-бет.

қиррани ҳам назардан четда қолдирмаган: “Агарчи намоз қилур эди ва таомдан парҳиз қилур эди, вале тийра фосиқ эди...”¹.

Шайбонийхон. Бобур асарда Шайбонийхон тимсолини чизишда ўзининг асосий ғаними сифатида салбий бўёқни кўпроқ ишлатади. “Агарчи саҳархез эди ва ҳар вақт намозни тарк қилмас эди, қироат илмини тавре билур эди, вале мундоқ гўлона, аблаҳона ва кофирона аҳвол ва афьол андин бисёр содир бўлур эди”², дея Шайбонийнинг Ислому, Қуръон ва ҳадис соҳасида яхши илмга эғалигини эътироф этган ҳолда, унинг ўз илмига амал қилмаганини исботловчи далиллар келтиради. Музаффар Мирзонинг Хонзодахоним исмли завжасини шариатга хилоф равишда, иддаси чиқмай никоҳига олганини, Ҳусайн Бойқаронинг хотини Хадичабегимга подшоҳларга ярашиқсиз ҳаракатлар билан кўп озор берганини нафрат билан сўзлайди. Ҳиротнинг улуғ фузало ва шуароларига, мулло ва олимларига беҳурматлик қилганидан газабланади. “Бобурнома”да Шайбоний ўзига ўта бино қўйган такаббур шахс сифатида тасвирланган. Бобур унинг замонасининг билимдон уламоларидан Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мир Юсуфга тафсирдан сабоқ берганини айтиб истеҳзоли кулади. Муаллиф нуқтаи назарини ҳурматлашни юксак маданият деб билган Бобур Шайбонийнинг Беҳзод мусаввирнинг ва Султон Али Машҳадийнинг “тасвир ва хаттига қалам киюруб, ислоҳ қилган”ини такаббурлик ўрнида қабул қилади. Унинг шоир сифатида яратган шеърларини ҳам ижобий баҳоламайди: “Яна ҳар неча кунда бир бемаза байт айтур эди ва минбарда ўқутуб, Чорсуда остуруб, шаҳр элидин сила олур эди”³. Лекин, бу муносабатни биз тўғри тушунишимиз лозим. Бу фикрлар Бобурнинг Ватанидан бош олиб кетишига, бутун умрини ёт юртларда сарсонсаргардонликда ўтказишига сабабчи бўлган шахслардан бири хусусида айтилаётганини унутмаслигимиз керак.

Ҳасанхожа Нисорий “Музақкири аҳбоб” тазкирасида Шайбоний ҳақида ижобий фикрларни билдирган: “Соҳибқирон хон (Шайбонийхон – И.А) илму фазилатлардан

¹ Ўша асар, 29-бет. ² Ўша асар, 29-бет. ³ Ўша асар, 186-бет.

хабардор... Шеърят соҳаси ва шоирларга эътиқод-эътибори катта бўлган. Мудом олиму фозилларни ўзига ҳамсухбат қилган. Яхши шеърлари бор”¹.

Шайбоний девон тузган шоир эди. Девони бизгача етиб келган. Кўринадики, Бобур асарда ўз ганимларига баҳо берганда, муболағали бўёқлардан фойдаланади. Уларнинг салбий хислатларини бўрттириброк тасвирлайди.

“Бобурнома”да Ҳирот адабий муҳити тасвири

“Бобурнома”да Ҳирот адабий муҳитининг мукамал қиёфаси ҳам кўрсатилган. Бу ижодкорлар жамоасининг сардафтари Абдурахмон Жомий эди. Бобур асарда санъатнинг турли йўналишида ижод қилган 30 дан ортиқ соҳибқаламлар ҳақида мулоҳаза билдиради. Улар орасида турли савиядаги шоирлар, мусаввирлар, хаттотлар, бастакору мусиқашунослар, созандалар, мусаннифлар, адабиётшунос олимлар бор. Бобур уларнинг ижодларига ўта синчковлик билан муносабатда бўларкан, ютуқ ва камчиликларига баҳо бериб, бу борада ҳолислик тамойилига амал қилади. Бобур уларнинг ижодларига баҳо берар экан, тасаввуримизда адабиёт ва санъатни чуқур англовчи, синчков олим сифатида пайдо бўлади.

Бобур қисқа ҳажмда Ҳирот адабий муҳитини жонли, ҳаракатда тасвирлаб бера олган. У асарда ижодкорлар иқтидорининг барча қирраларини ёритади, қиёфасига баҳо беради. Шахсий феъл-атворини тасвирлашни ҳам назаридан четда қолдирмайди. Асарда Алишер Навоий табиатининг бизга номаълум янги жиҳатлари кўзга ташланади. Унинг ноқулай вазиятлардан ҳазил-мутойиба билан чиқиб кета олувчи, хушхулқ, ҳазилкаш киши бўлганини тасаввур этамиз. Бобурнинг тасвирлашича, бир шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатганда, Биноийга тегиб кетади. Шунда Навоий мутойиба билан шундай дейди: “Ажаб балоест дар Ҳирий агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад” (Ажаб бир балодирки, Ҳиротда оёғингни

¹ *Ҳасанхожа Нисорий*. Музаккири аҳбоб. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 20-бет.

узатсанг, шоирга тегеди). Шунда Биноий ҳам бу қувноқ кинояга муносиб жавоб қайтаради: “Агар жамъ мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад” (Йиғсанг ҳам шоирга тегеди)¹.

Бобур Шайхим Суҳайлий ҳақида сўзлаётиб, худди шундай қувноқ лаҳзаларни тасвирлайди. Суҳайлий куйидаги байтини Абдурахмон Жомий ҳузурида ўқибди:

Шаби ғам гирди боди оҳам аз жо бурд гардунро,
Фуру бурд аждаҳои сели ашкам рубъи маскунро.

(Ғам тунида оҳим қуюни осмонни ўрнидан қўзғатди.
Кўз ёшим аждаҳоси ер юзини ютиб юборди).

Бу ғазални эшитган Жомий қувноқлик билан “Мирзо, шеър айтасиз ё одам қўрқутасиз?”² дея чуқур мазмунли муносабатини изҳор қилади. Юқорида келтирилган айрим мисоллардан биз Ҳирот адабий муҳитидаги жонли жараёни тасаввур қилиб, улуғ алломаларимизнинг юз ифодаларини кўз олдимишга келтирамиз. У давралардаги қаҳқаҳалар жарангини эшитгандай бўламиз. Бу, албатта, Бобурнинг ўзига хос ифода услуби ва маҳоратининг натижасидир.

Бобур Ҳирот адабий муҳити тасвири жараёнида қисқа ҳажмда бадиий матнларни таҳлил этиб, ҳар бир асарнинг ўрни ва мавқеини белгилай олади. Биноий, Мир Ҳусайн Муаммоий, Шоҳ Ҳусайн Камолий, Оҳий каби ўнлаб шоирларнинг асарларини объектив баҳолайди. Адабий муҳитда маснавийгўйлик мақоми ҳақида маълумот бериб, Абдулло Ҳотифийнинг “Хамса” муқобаласида дostonлар айтганидан хабардор қилади. “Ҳафт пайкар”, “Искандарнома”, “Лайли ва Мажнун” муқобаласида “Ҳафт манзар”, “Темурнома”, “Лайли ва Мажнун” дostonларини яратганини айтади. Уларнинг бадиий қимматига эътибор беради. “Бу маснавийлардин “Лайли ва Мажнун” машхурроқтур. Агарчи латофати шуҳратича йўқтур”³, дея баҳолайди. Аммо, шунга қарамай, бу маълумот адабиётшунослик илмида катта қимматга эга. Чунки, ундан Ҳирот адабий муҳитида “Хамса” яратишга уринишлар бўлганини англаймиз.

¹ «Бобурнома», 162-бет. ² Ўша асар, 156-бет. ³ Ўша асар, 163-бет.

“Темурнома” достонининг янгида киритилиши кўзга ташланади. Бу достон, Бобур нуқтаи назарича муваффақият қозонмаган бўлса-да, ҳамсачилик анъанасини янгилашга уриниш намунаси сифатида эътиборга моликдир.

Ҳилолий ижодига баҳо берар экан, “Шоҳ ва дарвиш” достонига алоҳида тўхталади. Унда бадиий жиҳатдан диққатга сазовор ўринлар борлигини эътироф этиб, “вале бу маснавийнинг мазмун ва устухонбандлиги бисёр ковак ва харобтур”¹, дея таассуф билдиради. Бу ерда Бобурнинг достончилик талқинида мазмун ва композицияга эътибор қаратиб, унинг муҳимлигини таъкидлаганининг гувоҳи бўламыз. Бобур ижодкорларга баҳо берар экан, ҳолисликни унутмайди. Жумладан, Ҳилолийнинг маснавийларини танқид қилса-да, лирик шеърларини “Ҳазаллари ҳамвор ва рангин ва камҳадшадур”, дея тавсифлайди. Қуввайи ҳофизасига ҳавас билан қарайди: “Бисёр қавий ҳофизаси бор эмиш, ўттуз-қирқ минг байт ёдида бор эмиш. Дерларким, “Ҳамсатайн”нинг аксар абёти ёдида бор”². Аруз, қофия ва шеър илмининг билимдони эканлигини тан олади.

Ҳирот адабий муҳитидаги достончилик савиясини англашда Бобурнинг Муҳаммад Солиҳ достонига муносабати ҳам муҳимдир. Муҳаммад Солиҳ ашаддий ғаними саройида яшаб ижод қилган бўлса-да, Бобур унинг асарларини ҳолис баҳолашга уринади. Ҳикмат ва донолик билан яратилган ғазалларининг бадиийлиги бир хил даражада бўлмаса ҳам, маъно хусусиятлари диққатга сазоворлигини эътироф этади: “Чошнилик ғазаллари бор. Агарчи ҳамворлиги чошнисича йўқтур, туркий шеъри ҳам бор, ёмон айтмайдур”³. Бу борадаги Бобурнинг фикрлари Навоий мулоҳазаларига мутаносиб келади: “Табъида хейли диққат бирла чошни бор”⁴. Аммо, Бобур “Шайбонийнома” достони хусусида ижобий фикр билдирмайди: “Шайбонийхон отиға бир туркий маснавий битибтур. Рамали мусаддаси махбун вазнидаким, “Субҳа” вазни бўлғай, бисёр суст ва фурудтур, ани ўқуғон киши Муҳаммад Солиҳнинг

¹ Ўша асар, 163-бет. ² Ўша асар, 163-164-бетлар. ³ Ўша асар, 163-бет. ⁴ *Алишер Навоий*. Мажолис ун-нафоис. Асарлар. 15 томлик, 12-том, 150-бет.

шеърини беътиқод бўлур”. Бундай баҳо беришининг бир қанча сабаблари бор. Биринчидан, дoston Шайбонийхон ҳузурида эътибор қозониш мақсади билан яратилган. Асар яратишда мақсад, тамаъ биринчи ўринда турган. Иккинчидан, дostonда ҳис-туйғулар талқини ва руҳий тугёнлар таҳлили етакчилик қилмайди. Учинчидан, мазмун тақозоси билан бадиийликка путур етган ўринлар ҳам йўқ эмас. Кўринадики, Бобурнинг дostonчилик бора-сидаги мулоҳазаларини айнан қабул қилмасак-да, улар асоссиз эмаслигини ҳам тан олишимиз керак.

Ҳирот адабий муҳитида илм-фан, адабиёт ва санъатнинг турли йўналишлари тараққий этган. Бадиий ижод билан бир қаторда адабиётшунослик илми ҳам ривож топган. Бу йўналишда қатор асарлар яратилган. Бобур “Бобурнома”да, айниқса, Мир Атоулло Машҳадий (Хусайний — И.А.), Сайфий Бухорий каби ижодкорларнинг рисолаларига эътибор қаратиб, уларнинг олим сифатида кенг қамровли ва чуқур билим соҳибчилигини эътироф этади. Бадиият илмининг моҳир тадқиқотчиси Атоулло Хусайний асарларининг қимматини белгилайди. Унинг шеърини санъатлар талқинига бағишланган “Бадойиъ ус-санойиъ” рисоласини ҳурмат билан тилга олади: “Яна санойи шеърда “Бадойиъ ус-санойиъ” отлиқ рисола битибтур, хейли яхши битибтур”¹. Бундан ташқари, қофия илмига бағишланган рисоласини ҳам яхши баҳолайди. Шахсларга баҳо берганда, уларни ҳар томонлама кузатиш “Бобурнома” услубига хос хусусият. Шундан келиб чиқиб, “Қофия” рисоласи ҳақида сўзлаётиб, Хусайнийнинг шахсиятига, феъл-атворига ҳам эътибор қаратади. Камтаринликни маданият белгиси деб билган Бобур, рисола муаллифи фикрини далиллаш учун мисолларни фақат ўз шеърларидан келтириши ва уни таъкидлаб кўрсатиши Бобурга нокамтарлик бўлиб туюлади: “Қофияда бир форси рисола битибтур, тавре битибтур, айби будурким, амсила учун тамом ўзининг абётини келтурубтур. Яна ҳар байтидин бурун “чун онки дар ин байти банда” лафзини лозим тутубтур”².

¹ «Бобурнома», 161-бет. ² Ўша асар 161-бет.

Асарда Сайфий Бухорий қиёфаси ҳам муфассал ёритилади. Бобур унинг донишмандлиги ва нотиклигини тан олади. Икки девони ҳақида сўзлаб, улардан бири ҳунармандлар учун айтилганини эслатади. Бу далил Ҳирот адабий муҳитида махсус мавзули девонлар ҳам тузилганини кўрсатади. Унинг масал жанридаги асарлари машҳурлигини, аммо маснавий яратмаганини маълум қилади. Ва унинг сабабларини ҳам кўрсатади. Бобур Сайфийнинг бадиий ижоддаги ютуқларини сарҳисоб этиш билан бирга, “Аруз рисоласи”нинг маромига етмаган жиҳатлари хусусида ҳам ўз мулоҳазаларини билдиради: “Бир форсий арузи бор. Бисёр камсухандур, бир ҳисоб била асру пурсухандур. Камсухан бу маъни билаким, кераклик нималарни битимайдур. Пурсухан бу маъни билаким, равшан ва зоҳир калималарни нуқта ва эъробигача битибтур”¹. Ана шу бир жумладагина айтилган хулоса Сайфий рисоласининг бадиий савияси ҳақида тасаввур уйғота олади. Шу ўринда биз Бобурнинг сўз қўллаш маҳоратига яна бир бор тан берамиз. “Камсухан” – камсўзлилиқ ва “Пурсухан” – кўпсўзлилиқ сўзларини қўллаш ва уларни изоҳлаш билан рисола моҳияти ва услубига оид бир рисола бўлгулик мулоҳазаларни ифодалай олган.

Ҳирот адабий муҳити тасвирида хаттот, мусаввир, мусиқашунос, мусанниф каби санъатнинг турли йўналишларида ижод этган иқтидор соҳиблари ҳам тилга олинади. Бобур улар ҳақида махсус билимга эга киши каби фикрлайди. Ютуқлари ва камчиликларини кўрсатади. Мусаввир Бехзод, Шоҳ Музаффар тасвирларини нозик баҳолайди. Шоҳ Музаффарнинг мусаннифликдаги маҳоратига, дид ва қобилиятига тан беради: “Яна бир таснифи бор, ул таснифи тасаввуфтадур, ямон эмас, голибо агар сўз анинг эмас”². Худди шунингдек, айрим ижодкорлар санъатнинг, ҳунарнинг бир неча турларини баробар маҳорат билан эгаллаганликлари ҳақида ҳавас билан сўзлайди. Қулмуҳаммад Удий, Шайх Ноий, Ҳусайн Удий, Шоҳқули Фижжакий каби мусиқашунослар

¹ Ўша асар 162-бет. ² Ўша асар, 164-бет.

санъатини, уларнинг ҳаёт саҳифаларини ёритувчи қизиқарли ҳикояларни сўзлайди. Улардан ижтимоий ҳаётда муҳим аҳамиятга молик мусиқашунослик такомили борасида янги маълумотларга эга бўламиз.

Сарҳисоб этилган қисқача далиллардан кўринадики, “Бобурнома”да Ҳирот адабий муҳитининг яхлит, жонли кўриниши, тасвири ўз ифодасини топган. Буни чуқур талқин этиш адабиётимизнинг ривожланган бир даври билан боғлиқ кўп масалаларни ойдинлаштириш имконини беради.

БОБУР. “ДЕВОН”ДАН

ҲАЗАЛЛАР

Хат¹инг аро узор²инг сабза³ ичида лола,
Ул чашми⁴ пурхуморинг⁵ лоладағи ғазола⁶.

Барча парилар, эй жон, гирдингда зору ҳайрон,
Гӯё эрур намоён ой теграсинда⁷ ҳола⁸.

Меҳру вафони агёр⁹ кўп кўрди сендин, эй ёр,
Жавру жафони бисёр¹⁰ қилдинг манга ҳавола¹¹.

Ҳажрингда, эй парирӯ¹², кўзумдин учти уйқу,
Ҳар кеча тонгға дегру ишимдур оху нола.

Юз сафҳасинда хатлар ёшдинки ҳар тараф бор
Ишқингда Бобур айлар бу навъ юз рисола¹³.

* * *

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглимдин ўзга маҳрами асрор¹⁴ топмадим.

Жонимдек ўзга жонни дилафгор¹⁵ кўрмадим,
Кўнглум киби кўнгулни гирифтор¹⁶ топмадим.

¹ Хат – янги чиққан мўйлов, юздаги майин туклар. ² Узор – юз, бет. ³ Сабза – майса, яшиллик. ⁴ Чашм – кўз. ⁵ Пурхумор – хумори, маст, кўзи сузилган. ⁶ Ғазола – кийик, ургочи оху. ⁷ Тегра – айлана, атроф. ⁸ Ҳола – ой ёки қуёшнинг кўрғонлаши, гардиш боғлаши. ⁹ Агёр – бегоналар, ётлар, бошқалар, ғайрлар; рақиблар. ¹⁰ Бисёр – кўп, мўл. ¹¹ Ҳавола – топшириш, тақдим этиш. ¹² Парирӯ – пари юзли. ¹³ *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Асарлар. Уч жилдлик. I-жилд. Девон. Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1965. ¹⁴ Маҳрами асрор – сирлар маҳрами (билувчиси). ¹⁵ Дилафгор – дили хаста, дили вайрон. ¹⁶ Гирифтор – йўлиққан, учраган, асир бўлган, банд бўлган.

Усрук¹ кўзига токи кўнгул бўлди мубтало²,
Ҳаргиз бу телбани яна ҳушёр топмадим.

Ночор фурқати³ била ҳўй⁴ этмишам, нетай,
Чун васлига ўзумни сазовор⁵ топмадим.

Боре борай эшигига бу навбат, эй кўнгул
Нечаки бориб эшигига, бор топмадим.

Бобур ўзунгни ўргатакор, ёрсизки, мен
Истаб жаҳонни, мунча қилиб, ёр топмадим.

* * *

Чархниниг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму?!
Хаста⁶ кўнглум чекмаган дарду балоси қолдиму?!

Мени хор эттию қилди муддаини⁷ парвариш,
Даҳри дунпарварнинг⁸ ўзга муддаоси қолдиму?!

Мени ўлтурди жафоу жабр бирла ул қуёш,
Эмди тиргузмак⁹ учун меҳру вафоси қолдиму?!

Ошиқ ўлғоч кўрдим ўлумни ўзумга, эй рафиқ¹⁰,
Ўзга кўнглумнинг бу оламда ҳароси¹¹ қолдиму?!

Эй кўнгул, гар Бобур ул оламини истар, қилма айб,
Тенгри учун де, бу оламнинг сафоси¹² қолдиму?!

* * *

Ҳазон япроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух¹³, бу чеҳраи зардим¹⁴.

¹ Усрук – маст. ² Мубтало – дучор бўлган, тугилган. ³ Фурқат – айрилик, жудолик. ⁴ Ҳўй – бирор нарсага одатланиш, одат. ⁵ Сазовор – муносиб. ⁶ Хаста – касал. ⁷ Муддаи – даъвогар, рақиб. ⁸ Даҳри дунпарвар – ёмонларни юзага чиқарувчи дунё. ⁹ Тиргузмак – тирилтирмақ. ¹⁰ Рафиқ – дўст, ўртоқ. ¹¹ Ҳарос – кўркув. ¹² Сафо – ёруғлик, хурсандлик, маишат. ¹³ Лоларух – лола юзли, қизил юзли. ¹⁴ Чеҳраи зард – сариқ юзли.

Сен,эй гул, қўймадинг саркашлигингни¹ сарвдек ҳаргиз,
Аёғингга тушиб барги хазондек мунча ёлбордим.

Латофат гулшанида гул каби сабзу хуррам қол,
Мен арчи² даҳр боғидин³хазон япрогидек бордим.

Хазондек қон ёшим сориг юзумдин эл танаффурда⁴,
Баҳар ранге, биҳамдуллоҳ ,улусдин⁵ ўзни қутқордим.

Не тольедур мангаким, ахтари⁶ бахтим топилмайдур,
Фалак⁷ авроқини⁸ ҳар нечаким дафтардин ахтардим.

Улуснинг таъну таърифи манга, Бобур, баробардур,
Бу оламда ўзумни чун ямон-яхшидин ўткардим.

* * *

Фурбатда⁹ ул ой ҳажри мени пир¹⁰ қилубтур,
Ҳижрон била фурбат манга таъсир қилубтур.

Мақдур¹¹ борича қилурам саъйи висолинг,
То Тенгрини билмонки¹², не тақдир қилибтур.

Тақдирдур ул ёну бу ён солғучи, йўқса,
Кимса ҳаваси сунбулу¹³ татйир қилибтур.

Бу ҳинд ёри ҳосилидин кўп кўнгул олдим,
Не судки¹⁴, бу ер мени дилгир¹⁵ қилибтур.

Сендин бу қадар қолди йироқ ўлмади Бобур,
Маъзур тут, эй ёрки, тақсир¹⁶ қилибтур.

¹ Саркашлик – итоатсиз, ўжар. ² Арчи – агарчи. ³ Даҳр боғи – дунё. ⁴ Танаффур – нафратланиш, жирканиш. ⁵ Улус – халқ. ⁶ Ахтар – юлдуз. ⁷ Фалак – осмон, бахт, тақдир. ⁸ Авроқ – варақлар, саҳифалар, япроқлар. ⁹ Фурбат – ғариблик, кимсасизлик, мусофирлик. ¹⁰ Пир – қари, кекса. ¹¹ Мақдур – тақдир; имкон бўлган, қўлдан келган. ¹² Билмон – билмайман. ¹³ Сунбул – бир турли хушбўй қора рангли ўсимлик; севгилининг сочи. ¹⁴ Суд – нафъ, фойда, бақра. ¹⁵ Дилгир – ранжиган, хафа. ¹⁶ Тақсир – камчилик кўрсатиш, бир ишни охирига етказа олмаслик.

* * *

Агарчи сенсизин сабр айламак,эй ёр,мушкулдур¹,
Сенинг бирла чиқишмоқлик дағи бисёр мушкулдур.

Мизожинг нозику сен тунд², мен бир беадаб телба,
Санга ҳолимни қилмоқ, эй пари,изҳор мушкулдур.

Не осиг³ нолау фарёд хоболуд⁴ бахтимдин,
Бу унлар бирла чун қилмоқ ани бедор⁵ мушкулдур,

Манга осондурур бўлса, агар юз минг туман⁶ душман,
Вале бўлмоқ жаҳонда, эй кўнгул, бисёр мушкулдур.

Висолинким тиларсен нозини хуш⁷ тортқил, Бобур,
Ки олам боғида топмоқ гули бехор⁸ мушкулдур.

* * *

Менинг кўнглум, ки гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ⁹ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса, очилмоғи не имкондур.

Агар ул қоши ёсиз¹⁰ боғ гаштин орзу қилсам,
Кўзумга ўқдурур сарву кўнгулга ғунча пайкондур¹¹.

Баҳору боғ сайрин не қилайким, дилситонимнинг¹²,
Юзи гул, зулфи сунбул, қомати сарви хиромондур¹³.

Висоли лаззатидин завқ топмоглиқ эрур душвор¹⁴,
Фироқи шиддатинда, йўқса, жон бермаклик осондур.

Бошидин эрулур¹⁵ армони бирла ўлдум, эй Бобур,
Менинг наъшимни¹⁶ бори ул пари кўйидин¹⁷ айлондур.

¹ Мушкул – қийин, қийинчилик, оғирлик. ² Тунд – шиддатли, қаттиқ, аччиқ, саркаш, бош бермайдиган. ³ Осиг – фойда, нафъ. ⁴ Хоболуд – уйқу аралаш, уйқусираган. ⁵ Бедор – уйгоқ, хушёр. ⁶ Туман – ўн минг, туман-район. ⁷ Хуш – яхши, маъқул. ⁸ Бехор – тикансиз. ⁹ Таҳ-батаҳ – қават-бақават. ¹⁰ Ё – “Ёй” сўзининг қисқаргани; камон; эгма, камонга ўхшаш эгма. ¹¹ Пайкон – камон ўқининг учи, ўқ учидаги металл бошок; тикан; киприк. ¹² Дилситон – дилни олувчи, кўнгилини ўзига асир этувчи, кўнгил оловчи, севгили. ¹³ Хиромон – ноз билан юрувчи. ¹⁴ Душвор – қийин. ¹⁵ Эрулмак – айланмоқ, ўтирилмоқ. ¹⁶ Наъш – мурда солинган тобут. ¹⁷ Кўй – йўл, маҳалла.

* * *

Сендек манга бир ёри жафокор¹ топилмас,
Меңдек санга бир зори вафодор² топилмас.

Бу шаклу шамойил³ била худ⁴ хуру парисен,
Ким жинси башар⁵ ичра бу миқдор топилмас.

Ағёр кўз олидау ул ёр аён йўқ,
Ғам хори⁶ кўнгул ичраю ғамхор⁷ топилмас.

Эй гул, мени зор этмаки ҳуснинг чаманида,
Кўзни юмуб очкунча,бу гулзор топилмас.

Бобур сени чун ёр деди, ёрлиг этгил,
Оламда кишига, йўқ эса⁸, ёр топилмас.

РУБОИЙЛАР

Рафтори-ю⁹ қаддига равоним¹⁰ садқа¹¹,
Бир боқишига икки жаҳоним садқа.
Оғзи-ю белига буду нобудим¹² сарф,
Кўзи-ю лабига жисму жоним садқа.

* * *

Беқайдмену¹³ хароби¹⁴ сийм¹⁵ эрмасмен,
Ҳам мол йиғиштирур лаим¹⁶ эрмасмен.
Кобулда иқомат¹⁷ қилди Бобур, дерсиз,
Андоқ демангизларки, муқим эрмасмен.

¹ Жафокор – жафо қилувчи. ² Вафодор – сўзида содиқ, вафоли.
³ Шамойил – туғма феъл-атвор, хулқ, ахлоқ, шакл, кўриниш.
⁴ Худ – албатта, ҳақиқатан; ёлғиз, биргина. ⁵ Башар – одам, инсон, киши. ⁶ Хор – тикан. ⁷ Ғамхор – ғамхўр, меҳрибон. ⁸ Йўқ эса – бўлмаса. ⁹ Рафтор – юриш. ¹⁰ Равон – жон, руҳ, ҳаёт; юривчи; тез, тездан. ¹¹ Садқа – рост, тўғри. ¹² Буду нобуд – бору йўқ.
¹³ Қайд – кишан, банд, боғланган. ¹⁴ Хароб – вайрон, йиқиқ, бузуқ. ¹⁵ Сийм – кумуш, ақча, танга. ¹⁶ Лаим – паст, хасис, нокас.
¹⁷ Иқомат – бирор жойда туриш, туриб қолиш, истиқомат қилмоқ.

* * *

Даврон мени ўткарди сару сомондин¹,
Ойирди мени бир йўли хонумондин².
Гаҳ бошима тож, гаҳ балойи таъна
Неларки бошимга келмади даврондин.

* * *

Толё³ йўқи жонимга балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим, хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим⁴,
Ё раб, нетайин, не юзқаролиғ бўлди.

* * *

Ҳижрон қафасида жон қуши рам⁵ қиладур,
Фурбат бу азиз умрни кам қиладур.
Не нафъ битай фироқу фурбат шарҳин,
Ким кўз ёши номанинг юзин нам қиладур.

* * *

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин ўчадур уйқу чу ақшом бўладур.
Ҳар иккаласи гамим била сабримдек,
Борғон сари бу ортадур, ул кам бўладур.

* * *

Бедард ҳабиб⁶ билмади дардимни,
Туфроқча кўрмади рухи зардимни,
Мендин неча кўнглида губори бўлғай,
Кетдим, муна эмди топмағай гардимни.

* * *

Эйким, ёралиқ жисмима марҳам⁷ сенсен,
Мажруҳ⁸ кўнгулға ништарим⁹ ҳам сенсен,

¹ Сар – бош; уч, чўққи. Сомон – илож, ёрдам, кўмак; ҳосил; тартиб интизом; куч, ҳол, қудрат, қобилият; давлат, бойлик. ² Хонумон – уй-жой. ³ Толё – бахт, иқбол, қисмат. ⁴ Юзланмоқ – келмоқ, бормоқ. ⁵ Рам – қўрқиш, хурқиш, чўчиш. ⁶ Ҳабиб – севикли, дўст. ⁷ Марҳам – малҳам. ⁸ Мажруҳ – яраланган, ярадор; аламли. ⁹ Ништар – пичоқ.

Гаҳ шоду гаҳи ғамгин эсам айб этма,
Ким боиси шодмонлиғу ғам сенсен.

* * *

Хотирға¹ хугур² этти бу сўз янгла³, ахий⁴,
Айтай сенга сен қулоқ солиб англа, ахий,
Умрингни бу кун хуш кечир аҳбоб⁵ илаким,
Топилмағусидур ушбу кун тонгла⁶, ахий.

* * *

Ким ёр анга илм, толиби⁷ илм керак,
Ўргангали илм толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илме йўқ.
Мен бормен илм толиби, илм керак.

* * *

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур.
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ямонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ямон бўлса, жазо топқусидур.

* * *

Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум.
Ҳар ким бу “Вақоеъ”ни ўқур, билгайким,
Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум.

* * *

Кўпдин бериким ёру диёрим йўқтур,
Бир лаҳзау бир нафас қарорим йўқтур.
Келдим бу сари ўз ихтиёрим бирла,
Лекин боруримда ихтиёрим йўқтур.

¹ Хотир — ўй, фикр, хаёл; кўнгил. ² Хугур — кўнгилга келиш, хотирга келиш; ³ Янгилмоқ — янглишмоқ, адашмоқ, хато қилмоқ, сўздан қайтмоқ. ⁴ Ахий — биродар, ошна; ахир. ⁵ Аҳбоб — дўстлар. ⁶ Тонгла — эртаги кун. ⁷ Толиб — талаб қилувчи, изловчи.

* * *

Аҳбоб йигинидин неча мен қолгаймен,
Орзумни нетиб ул ораға солгаймен,
Борсам дағи анда меҳмон қасратидин¹
Маълум эмаски ер топо олгаймен.

ТУЮҚЛАР

Мени беҳол айлаган ёр ойдурур²,
Ким анинг васли манга ёройдурур³.
Гар висоли бўлмаса кетар ерим,
Ё Хуросон, ё Хито, ё Ройдурур⁴.

* * *

Улки ҳар кўзи ғазоли Чиндурур⁵,
Қошида пайваста онинг чиндурур⁶.
Чунки кўп ёлғон айтти ул манга,
Гар десам ёлғончи они чиндурур⁷.

* * *

Қадимни фироқ меҳнати ё қилди⁸,
Кўнглум ғаму андуҳ ўтиға ёқилди⁹.
Ҳолимни сабоға айтиб эрдим, эй гул
Билмон санга шарҳ қилмади, ё қилди¹⁰.

ФАРДЛАР

Ул икки лаби рамзи дард аҳлиға қилмайду,
Гул ғунчасидур гўё, бизларга очилмайду.

* * *

Тутмағил, эй гул, равоким ишқинг ичра бир ғариб,
Ерга бош қўйгай хазон янглиғ сарғариб.

¹ Қасрат – кўплик, кўпчилик. ² Ёр ойдурур – ёр ойдир. ³ Ёройдурур – ярайди. ⁴ Ё Ройдурур – мамлакат номи. ⁵ Ғазоли Чин – Чин (Хитой) оҳуси. ⁶ Чин – ажин. ⁷ Чин – рост. ⁸ Ё қилди – камондек эгди. ⁹ Ёқилди – ёқилмоқ, ёнмоқ. ¹⁰ Ё қилди – ҳолимни шарҳ қилди ё қилмади маъносида.

* * *

Борми экин ҳеч нима оламда ҳижрондин амон,
Ҳарнеким, ондин ямонроқ будур ондин ямон.

* * *

Қовун бирла узумнинг ҳажрида кўнглумда ғам ҳар сў¹,
Оқар сувнинг фироқидин кўзумдин ҳар дам оқар сув.

* * *

Ҳар вақтки кўргасен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб англағайсен ўзумни.

* * *

Ёр қадрин билмадим, то ёрдин айрилмадим,
Ёр қадри мунча ҳам душвор² экандур, билмадим.

* * *

Кўруб ҳижрон ғамин, жононға еттим,
Агарчи ранж³ чектим, жонга еттим.

* * *

Мурод васлинг эрур, айла ёд Бобурни,
Унутмагил яна бу номурод Бобурни.

“БОБУРНОМА”ДАН

“Бу мемуарларда (“Бобурнома”да – И.А.) буюк турк подшосининг ҳаёти батафсил тасвирланган, унинг шахсий ҳис-туйғулари ҳар қандай муболагадан, пардадан холи, унинг услуби оддий ва мардона, шунингдек, жонли ва образли, ўз замондошларининг биографияларини, уларнинг қиёфаларини, урф-одатларини, интилишларини, қилиқларини ойнадек равшан тасвирлайди. Бу жиҳатдан у (“Бобурнома”) Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир. Бобур ҳар бир одамнинг ташқи кўринишини,

¹ Сў – томон, тараф. ² Душвор – қийин. ³ Ранж – машаққат.

кийимини, таъбини ва одатини ифода қилади ва мамлакатларни, уларнинг иқлимини, пейзажини, ҳўжалигини, санъат ва ҳўнармандчилик асарларини тасвирлаб беради. Лекин асарга авторнинг ўзининг характери энг кўп жозиба багишлайди...”¹.

Элфинистон

Тенгри таолонинг инояти билан... сешанба куни рамазон ойининг бешида тарих саккиз юз тўқсон тўққузда Фарғона вилоятида ўн икки ёшта подшоҳ бўлдум...

...Ушбу тарихдин тўққуз юз ўтгуз иккигача (1526 йилгача) Ҳиндустонға, бажид² юрушуб, етти-саккиз йилда беш навбат Ҳиндустонға черик³ тортгук. Бешинчи навбат Тенгри таоло ўз фазлу карами била Султон Иброҳимдек ғанимни⁴ мақхур⁵ ва абтар⁶ қилиб, Ҳиндустондек васеъ⁷ мамлакатни бизга муяссар⁸ ва мусаххар⁹ қилди.

Ҳазрати рисолат¹⁰ замонидин бу тарихқача ул Юз¹¹ подшоҳларидин уч киши Ҳиндустон вилоятиға мусаллит¹² бўлуб, салтанат қилибтурлар: бир, Султон Маҳмуд Ғози ва авлоди Ҳиндустон мамлакатаида муддати мадид¹³ салтанат тахтиға ўлтурубтурлар. Иккинчи, Султон Шиҳобиддин Ғурий ва қуллари ва тавобеи¹⁴ кўп йиллар бу мамоликда¹⁵ подшоҳлиқ сурубтурлар. Учунчи мендурмен, вале менинг ишим ул подшоҳларнинг ишига ўхшамас: не учунким, Султон Маҳмуд Ҳиндустонниким мусаххар¹⁶ қилди, Хуросон тахти анинг тахти забтида¹⁷ эди ва Хоразм ва Дорулмуруз салотини анга мутеъ¹⁸ ва муноде¹⁹ эди.

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т., “Фан” нашриёти, 1960, 22-бет. Матн шу нашрдан олинган. ² Бажид – жиддий, астойдил. ³ Черик – қўшин, аскар. ⁴ Ғаним – душман. ⁵ Мақхур – қаҳр-ғазабга дучор бўлган. ⁶ Абтар – паришон, нотамом; бахтсиз. ⁷ Васеъ – кенг, ёйиқ. ⁸ Муяссар – осонлик билан юзага чиққан, ҳосил бўлган. ⁹ Мусаххар – тасхир (забт) қилинган, бўйсундирилган. ¹⁰ Рисолат – пайғамбарлик, элчилик. ¹¹ Юз – уруғнинг номи. ¹² Мусаллит – ҳоким, эгаллаш, бўйсундириш. ¹³ Мадид – чўзилган, узоққа тортилган, чўзиқ; Муддати мадид – узоқ муддат. ¹⁴ Тавобеъ – эргашувчилар, тобеъ кишилар. ¹⁵ Мамолик – мамлакатлар. ¹⁶ Мусаххар – забт қилиш. ¹⁷ Забт – қўлга олиш, ишгол этиш, эгаллаш. ¹⁸ Мутеъ – тобе, итоат этувчи. ¹⁹ Муноде – эълон этиш, жар солиш.

Самарқанд подшоҳи анинг зери дасти¹ эди.. Черики икки лак² бўлмаса, худ бир лакта не сўз эди. Яна ганимлари рожалар³ эди. Тамом Ҳиндустон бир подшоҳда эмас эди. Ҳар рожа бир вилоятга ўз бошича подшоҳлик қилур эди.

Яна Султон Шиҳобиддин Фурий агарчи Хуросон салтанати анда эмас эди, оғаси Султон Фиёсиддин Фурийда эди, “Табақоти Носирий”да келтурубтурким, бир навбат бир лаку йигирма минг баргуствондор⁴ била Ҳиндустонга черик тортибдур. Мунинг ганимлари ҳам рой⁵ ва рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир кишида эмас эди.

Аввал навбатким, Бехрага келдук, минг беш юз, ниҳояти икки минг киши бўлғай эдук. Бешинчи навбатким келиб, Султон Иброҳимни босиб, Ҳиндустон мамоликини фатҳ қилдим, ҳеч қачон Ҳиндустон юрушида мунча черик била келилмайдур эди. Навкар⁶ ва савдар⁷ ва чокар жамиъ черик била бўлғонлар ўн икки минг киши қаламга келди. Манга тааллуқ вилоёт Бадахшон ва Қундуз ва Кобул ва Кандаҳор эди, вале бу вилоятлардин муътаддунбиҳ⁸ нафъе йўқ эди, балки баъзи вилоятлар ёғийга⁹ ёвуқ воқе бўлғон учун, куллий¹⁰ мададлар қилмоқ лозим эди. Яна жамиъ Мовароуннаҳр вилоятлари ўзбакхавонин¹¹ ва салотиннинг тасарруфида¹² эди. Юз мингга ёвуқ чериклари бор эди, қадимий душман эди. Яна Ҳиндустон мамлакати Бехрадин Баҳорғача афғон тасарруфида эди, подшоҳи Султон Иброҳим эди. Вилоят ҳисоби била беш лак черики бўлмоқ керак эди. Ул фурсатта юруб умароси¹³ муҳолафат¹⁴ мақомида¹⁵ эдилар. Ҳозир черикини бир лак ченарлар¹⁶ эди. Ўзининг ва умаросининг минг чоғлиқ фили бор дерлар

¹ Зери даст – қўл остидаги, қарам, тобелик, тобе бўлган. ² Лак – юз минг. ³ Рожа – Ҳиндистонда майда ҳукмдорлар унвони. ⁴ Баргуствондор – ҳарбий кишилар. ⁵ Рой – ҳинд подшоҳлари унвони; фикр, қараш. ⁶ Навкар – жангчи; ходим, хизматчи, амирнинг хос хизматчиси. ⁷ Савдар – хизматкор. ⁸ Муътаддунбиҳ – суяниш, таянишга арзирли; одат бўлиб қолган иш. ⁹ Ёғий – душман, итоатсиз. ¹⁰ Куллий – катта, йирик, кўп, тўлиқ. ¹¹ Хавонин – хонлар. ¹² Тасарруф – эгалик қилиш, идора қилиш, ўз ихтиёрига олиш. ¹³ Умаро – амирлар, амалдорлар. ¹⁴ Муҳолафат – душманлик, бош қовушмаслик, келишмовчилик. ¹⁵ Мақом – даража, ўрин. ¹⁶ Ченамоқ – мўлжалламоқ, ҳисобламоқ.

эди. Бу ҳол ва бу қувват била таваккул қилиб, ўзбакдек юз минг қари¹ ёғийни орқада қўюб, Султон Иброҳимдек қалин чериклик ва васеъ мулклик подшоҳ била рўбарў² бўлдук. Таваккулмизга яраша Тенгри таоло ранж ва машаққатимизни зое қилмай, мундоқ зўр ганимни мағлуб қилиб, Ҳиндустондек кенг мамлакатни мафтўх³ айлади. Бу давлатни ўзумизнинг зўр ва қувватидин кўрмасбиз, балки Тенгрининг маҳзи лутф⁴ ва шафқатидиндур ва бу саодатни ўзумизнинг саъй ва ҳимматидин билмасбиз, балки Тенгрининг айни карам ва иноятидиндур.

Ҳ и н д у с т о н мамолики васиъ ва пурмардум⁵ ва пурҳосил⁶ вилоят воқиъ бўлубтур. Шарқи ва жануби, балки гарби ҳам Муҳит⁷ дарёсиға мунтаҳи⁸ бўлур. Шимоли бир тоғдурким, Ҳиндукуш ва Кофиристон ва Кашмир тоғлари била пайваस्तтур⁹. Фарби шимоли Кобул ва Фазни ва Кандаҳор воқиъ бўлубтур. Жамиъ Ҳиндустон вилоятининг пойтахти Деҳли эрмиш. Султон Шиҳобиддин Ғурийдин сўнг, Султон Фирузшоҳнинг охир аҳдиғача аксар Ҳиндустон Деҳли салотинининг тахти забтида экандур.

Бу тарихдаким, мен Ҳиндустонни фатҳ қилдим, беш мусулмон подшоҳ ва икки кофир Ҳиндустонда салтанат қилурлар эди. Агарчи кичик-кирим рой ва рожа тоғ ва жангалда хейли бор эдилар, вале мўътабар ва мустақил булар эдилар. Бир афгонлар эдиким, Деҳли пойтахти аларда эди. Беҳрадин Баҳорғача қобиз¹⁰ эдилар. Афгонлардин бурун Жунпур Султон Ҳусайн Шарқийнинг қабзида¹¹ эди. Бу жамоатни пурий дерлар. Буларнинг оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотиннинг олида саққо¹² экандурлар. Фирузшоҳдин сўнг Жунпур мамлакатига мусаллит¹³ бўлубтурлар.

Деҳли Султон Алоуддиннинг илигида¹⁴ эди. Бу табақа сайидтур¹⁵. Темурбек Деҳлини олғонда Деҳли ҳукуматини

¹ Қари – бир метр чамасидаги узунлик ўлчови. ² Рўбарў – юзмаюз. ³ Мафтўх – фатҳ этилган; очилган, забт этилган. ⁴ Маҳзи лутф – холис марҳамат. ⁵ Пурмардум – кўп халқли, кўп одамли. ⁶ Пурҳосил – серҳосил. ⁷ Муҳит – океан. ⁸ Мунтаҳи – бирор нарсанинг охири, чеки, сўнг, ниҳоя. ⁹ Пайваст – туташ. ¹⁰ Қобиз – тутувчи, олувчи, қўлга туширувчи. ¹¹ Қабз – олиш, тутиш, ушлаш, тасарруф. ¹² Саққо – сув ташувчи. ¹³ Мусаллит – ҳоким. ¹⁴ Илик – қўл. ¹⁵ Сайид – пайғамбар авлоди; бошлиқ, етакчи.

буларнинг оталарига бериб, бориб эди. Султон Баҳлул Лудий афғон ва ўғли Султон Искандар Деҳли пойтахти била Жунпур пойтахтига қобиз¹ бўлдилар. Ҳар икки пойтахт бир подшоҳнишин² бўлди.

Иккинчи Гужаротта Султон Музаффар эди. Султон Иброҳим фатҳидин бир неча кун бурунроқ оламдин нақл³ қилди. Бисёр муташарриъ⁴ подшоҳ эди, толиби илмлиги бор эрди, ҳадис мутолаа қилур эрди, доим Мусҳаф⁵ китобат⁶ қилур эрди. Бу табақани Тонк дерлар. Буларнинг ҳам оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотинга шаробдор экандурлар. Фирузшоҳдин сўнг Гужарот вилоятига қобиз бўлубтурлар.

Учунчи Даканда Баҳманийлар эди. Вале бу тарихта Дакан салотиниға ихтиёр ва иқтидор⁷ қолмайдур эди. Тамом вилоятларни улуғ беклар иликлаб⁸ эди. Бир нимаға эҳтиёж бўлса, беклардин тилар эди.

Тўртунчи Молва вилоятидаким, Мандов ҳам дерлар, Султон Маҳмуд эди. Бу табақани халжий дерлар. Муни Ронно Санго кофир босиб, аксар вилоятига қобиз бўлуб эди, бу ҳам заиф бўлуб эди. Буларнинг оталари Фирузшоҳнинг тарбиятқардаларидин⁹ экандур. Андин сўнгра Молва вилоятига қобиз бўлубтурлар.

Бешинчи Бангола вилоятида Нусратшоҳ эди. Отаси Банголада подшоҳ бўлуб эди, Сайид эди ва Султон Алоуддинга мулаққаб¹⁰ эди. Мунга салтанат мерос тегиб эди. Ажаб расмедур, Банголада салтанат мероси камроқ бўлур. Подшоҳининг бир муайян¹¹ тахти бор. Умаро ва вузаро ва соҳиб мансабларнинг ҳар қайсининг бир муқаррарий¹² ери бордур. Бангола эл қошида ул тахт ва ерлар муътабардур. Ҳар қайси ерда тобеъ ва мутеъ навкар ва чокар ва жамъи муайян ва муқаррардур. Подшоҳининг

¹ Қобиз – олувчи. ² Нишин – сўз бирикмасида ўтирувчи, яшовчи. ³ Нақл – дунёдан кўз юмиш; кўчириш, ташиш; ҳикоя қилиш. ⁴ Муташарриъ – шариат юзасидан иш қилувчи. ⁵ Мусҳаф – Қуръон; китоб, нусха, дафгар. ⁶ Китобат – кўчириб ёзиш. ⁷ Иқтидор – қодир бўлиш, бирор ишни бажара олиш, қудрат. ⁸ Иликлаб – қўлга олмоқ. ⁹ Тарбиятқарда – тарбия қилинган, тарбия олган. ¹⁰ Мулаққаб – лақабланмоқ. ¹¹ Муайян – аниқ, аниқланган. ¹² Муқаррар – аниқ.

насб¹ ва азли² хотири³ тиласа ҳар кимниким бировнинг ерига ўлтурғузди, ул ерга тобиъ ва мутеъ навкар ва чокар тамом бу кишининг бўлур, балки подшоҳининг тахтида ҳам бу хосияттур⁴. Ҳар ким подшоҳини ўлтуруб, тахтга чиққунча фурсат топса, ул подшоҳ бўлур. Умаро ва вузаро ва сипоҳи ва раият⁵ барча анга итоат ва инқиёд⁶ қилурлар. Бурунғи подшоҳидек подшоҳ ва фармонраво⁷ билурлар. Бангола элининг сўзи будурким, биз тахти ҳалолхўридурбиз. Ҳар ким тахт устида бўлса, биз анга мутеъ ва мунқоддурбиз⁸. Нечукким, Нусратшоҳнинг отаси Султон Алоуддиндин бурун бир ҳабаший подшоҳини ўлтуруб, тахтқа чиқиб, муддате салтанат қилди. Ҳабашийни Султон Алоуддиндин сўнг, ирс⁹ тариқи била ҳоло ўгли подшоҳ бўлубтур.

Яна Банголада бу расмдурким, ҳар кишиким подшоҳ бўлди, бурунғи подшоҳларнинг хизоналарини¹⁰ сарф ва харж қилмоғлиқ куллий айб ва ордур. Ҳар ким подшоҳ бўлса, яна янги хизона йиғмоқ керак. Хизона жамъ қилмоғлиқ ул элнинг қошида фахр ва мубоҳоттур¹¹. Яна бир расм будурким, хизона ва пойгоҳ¹² ва мулк салотинининг жамиъ маунотининг¹³ қадимдин муқаррар ва муайян танлари парганалар¹⁴ бордурким, ўзга ерга асло харж бўлмас.

Улуқ мўътабар ва мусулмон ва қалин чериклик ва бисёр вилоятлиқ бу беш подшоҳ эдиким, мазкур бўлди.

Кофирлардин улуғроғи вилоят ва черик била Бижонгар рожасидур. Яна Роно Сангодурким, бу ёвуқларда ўзининг журъати ва қиличидин мунча улғайиб эди. Асли вилояти Четур эди, Мандов салотинининг салтанати халал топганда Мандовға тааллуқ қалин вилоятқа қобиз бўлди: мисли, Ратанпур ва Сорангпур ва Бхилсон ва Чандирий.

Тарих тўққуз юз ўн тўртта Тенгри таоло инояти била Чандирийким, неча йил эди, дорулҳарб¹⁵ бўлуб эди.

¹ Насб — бирор мансабга тайинлаш. ² Азл — мансабдан тушириш, четлатиш, бўшатиш. ³ Хотир — ўй, фикр, хаёл; кўнгил. ⁴ Хосият — хусусият, махсус сифат, таъсир, натижа. ⁵ Раият — халқ. ⁶ Инқиёд — бўйсунтиш. ⁷ Фармонраво — фармон берувчи. ⁸ Мунқод — бўйин эгувчи. ⁹ Ирс — ворислик. ¹⁰ Хизона — хазина. ¹¹ Мубоҳот — фахрланиш, мақтаниш, қувониш. ¹² Пойгоҳ — отхона. ¹³ Маунот — тириклик учун керакли нарсалар, озиқ-овқат. ¹⁴ Паргана — туман, вилоят. ¹⁵ Дорулҳарб — кофирлар мулки; жанг майдони.

Медини-ров отлиқ Роно Сангонинг улуг ва мўътабар кишиси тўрт-беш минг кофир била анда эди. Бир-икки кериди зўрлаб олиб, кофирларни қатли ом қилиб, дорулислом¹ қилдим, нечунким, шарҳи мазкур бўлғусидур.

Яна Ҳиндустоннинг атроф ва жавонибида² галаба³ ва рой ва рожадур, баъзи мутеъ ул-ислом, баъзи йироқлигинин ё ери берклигинин ислом подшоҳларига итоат қилмайдурлар.

Ҳиндустон аввалги иқлимдин ва иккинчи иқлимдин ва учунчи иқлимдиндур. Тўртунчи иқлимдин Ҳиндустонда йўқтур. Фариб⁴ мамлакати воқеъ бўлубтур. Бизнинг вилоятларга боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозиъ⁵ ва вилоёти ва ҳайвонот ва набототи⁶, эли ва тили ва ёмғури ва ели борча ўзгача воқеъ бўлубтур. Кобул тавобии гармсера⁷ агарчи баъзи ишта Ҳиндустонга мушобаҳати⁸ бор, баъзида йўқ. Синд сувини ўтгач, ер ва сув ва йиғоч ва тош ва эл ва улус⁹ ва роҳ¹⁰ ва расм¹¹ тамоми Ҳиндустон тариқидадур. Шимолдаги тоғким, мазкур бўлди, Синд дарёсинин ўтгач, бу тоғда Кашмир тавобии вилоятлардур. Агарчи бу тарихда бу тоғдаги вилоятлар, мисли Пакли ва Шаҳманг ақсари Кашмирга итоат қилмас, вале бурун Кашмир доҳили¹² экандур. Кашмирдин ўтгач, бу тоғда бениҳоят эл ва улус ва паргана ва вилоятлардур. Бангола ва балки Муҳит ёқасигача бу тоғда пайваст халойиқдур. Ҳиндустон элидин мунча таҳқиқ¹³ ва тафтиш¹⁴ қилилди, ҳеч ким бу тавойифдин¹⁵ таҳқиқ хабар айта олмади. Ушмунча дейдурларким, бу тоғ элини Кас дерлар. Хотирга еттиким, Ҳиндустон эли “шин”ни “син” талаффуз қилур. Чун бу тоғда мўътабар шаҳр Кашмирдур, балки Кашмирдин ўзга бу тоғда яна шаҳре эшитилмайдур. Бу жиҳаттин бўла олурким, Кашмир демиш бўлғайлар.

¹ Дорулислом – ислом мулки. ² Жавониб – тарафлар. ³ Галаба – кўп. ⁴ Фариб – ажойиб. ⁵ Мавозиъ – жой, ўрин, ер. ⁶ Наботот – ўсимликлар. ⁷ Гармсера – иссиқ шамол. ⁸ Мушобаҳат – ўхшашлик, монандлик. ⁹ Улус – эл, халқ. ¹⁰ Роҳ – йўл; шодлик; май. ¹¹ Расм – урф-одат. ¹² Доҳил – даҳлдор, кирган, тегишли. ¹³ Таҳқиқ – бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш, текшириб кўриш, ҳақиқат қилиш. ¹⁴ Тафтиш – текшириш. ¹⁵ Тавойиф – гуруҳлар, қабилалар, тоифалар.

Бу тоғ элидин матоъ нофа¹, мушк² ва қўтоси баҳрий³ ва заъфарон⁴ ва сурб⁵ ва мисдур. Бу тоғни Ҳинд эли Саво лак парбат дерлар, ҳинд тили била “саво” — рубъ⁶, “лак” — юз минг, “парбат” — тоғ, яъни рубъ ва юз минг тоғким, юз йигирма беш минг тоғ бўлғай. Бу тоғларда қор ўқсумас⁷. Ҳиндустоннинг баъзи вилоятидин, мисли, Лоҳур ва Сихринд ва Санбалдин бу тоғда қор оқариб кўрунур. Ушбу тоғ Кобулда Ҳиндукушқа мавсумдур. Кобулдин бу тоғ шарққа боқа борибтур, бир нима жанубқа мойил. Жануби тамом Ҳиндустоноттур. Бу тоғнинг ва бу номаълум улусларнингким, “кас” дерлар, шимоли Тебат вилоятидур.

Бу тоғдин қалин дарё чиқиб, Ҳиндустоннинг ичи била оқар. Сихринддин шимол сари боқа олти дарёким, Синд ва Баҳат ва Чоноб ва Ровий ва Биёҳ ва Сатлуж бўлғай, ушбу тоғдин чиқиб, Мўлтон навоҳисида⁸ борча бир ерда қотилур⁹ борча бир ерда қотилғонда ҳам Синд дерлар; Фарб сари оқиб Татта вилоятининг ичи била ўтуб, Уммонга¹⁰ қотилур. Бу олти дарёдин ўзга дарёлар: Жун ва Ганг ва Раҳаб ва Гўмти ва Гагар ва Сиру ва Гандак ва яна қалин дарёлардурким, бори Ганг дарёсиға қотилиб, Ганг-ўқ¹¹ атанур. Шарқ сари оқиб, Бангола вилоятининг ораси била ўтуб, Муҳитқа тўкулур. Борининг манбаи ушбу Саво лак парбаттур. Яна баъзи дарёлардурким, Ҳиндустон тоғларидан чиқар, мисли, Чанбал ва Банос ва Битви ва Сун, бу тоғларда қор асло бўлмас, алар ҳам Ганг дарёсиға қотилур.

Ҳиндустонда ҳам тоғлар бордур. Ул жумладин бир тоге тушубтур, шимолдин жанубқа боқа борибтур. Бу тоғнинг ибтидоси¹² Деҳли вилоятида Фирузшоҳнинг Жаҳоннамо отлиқ иморатдиндурким, парчагина тошлиқ тоғнинг устида воқиб бўлубтур. Мундин ўтгач, Деҳли навоҳисида парча-парча кичикрак-кичикрак, анда-мунда тсшлиқ

¹ Нофа — мушк, мушкдон. ² Мушк — қора тусли ва хуш исли нарса. ³ Қўтоси баҳрий — денгиз қўтоси (ҳайвон). ⁴ Заъфарон — сариқ ва хушбўй бир ўсимлик. ⁵ Сурб — қўроғошин. ⁶ Рубъ — тўртдан бир. ⁷ Ўқсумас — камаймас. ⁸ Навоҳи — мамлакатлар; атрофлар. ⁹ Қотилмоқ — қўшилмоқ. ¹⁰ Уммон — Ҳинд денгизи. ¹¹ Ўқ — сўзга қўшилиб қуйидаги маъноларда келади: 1) Худди, аниқ, ҳамоно, шул замон; 2) гина, фақат. ¹² Ибтидо — бошлаш.

тоққиналар пайдо бўлибтур. Мевот вилоятига ета бу тоғлар улуғроқ бўлур. Мевотдин ўтуб, Биёна вилоятига борур, Секри ва Бори ва Дулпурнинг тоғлари ҳам ушбу тута тоғлардиндур, агарча пайваст эмас. Гувалёрнингким, Колпур дерлар, тоғлари ушбу тоғнинг шуъбаларидиндур¹. Рантанбур ва Четур ва Мандов ва Чандирий тоғлари ҳам ушбу тоғ рағларидиндур². Баъзи ерларда етти – саккиз курух³ мунқатиъ⁴ бўлубтур. Бу тоғлар паст-паст ва дурушт⁵ ва тошлиқ ва жангаллиқ тоғлардур. Бу тоғларда қор асло ёғмас.

Ҳиндустонда баъзи дарёларнинг манбаи бу тоғлардур. Ҳиндустоннинг аксари вилояти туз⁶ ерда воқеъ бўлубтур. Мунча шаҳрлар ва мунча вилоятларким бор, ҳеч ерда оқар сув йўқтур. Оқар суви дарёлардур, баъзи ерларда қора сувлардур.

Баъзи шаҳрларнингким, ариқ қозиб, сув чиқарур қобиляти ҳам бор, сув чиқормайдулар. Бу неча жиҳаттин бўла олур: бир буким, зироат⁷ ва боғотиға⁸ асло сув эҳтиёж эмас, ҳарифий маҳсули худ пашкол⁹ ёмғури била бўладур. Бу ғарибтурким, рабийй¹⁰ маҳсулиға агар ёмғур бўлмаса ҳам бўладур. Дарахтларнинг ниҳолиға бир-икки йил сувни ташиб ё чарх била ё далв¹¹ била сув берадулар. Лоҳур ва Диболпур ва Сихринд ва ул навоҳида чарх била сув берадулар.

Икки узун ипни чоҳнинг қаддича ҳалқа қилибтурлар, икки ипнинг орасиға йиғочлар боғлаб, кўзаларни йиғочларға беркитибтурлар. Бу кўзаларни беркитган ипни чоҳ устидаги чархға солибтурлар, бу чархнинг тийрининг¹² яна бир бошида яна бир чарх қилибтурлар, бу чархнинг қошида яна бир чарх қилибтурларким, ўқи тик турубтур, ўй¹³ бу чархни эвургач, парралари иккинчи чархнинг парралариға кириб, ул кўзалик чарх эврулар¹⁴, сув тўкулур ерда нов¹⁵ кўюбтурлар, новдин ҳар қаён сув элтарлар. Яна Огра ва

¹ Шуъба – бўлим, шохобча; тўда. ² Рағ – томир. ³ Курух – тўрт минг одим бараварида узунлик ўлчови. ⁴ Мунқатиъ – ажралган, кесилган, узилган. ⁵ Дурушт – қўпол, дағал. ⁶ Туз – текис ер, дала. ⁷ Зироат – экин, деҳқончилик. ⁸ Боғот – боғлар. ⁹ Пашкол – ёмғир. ¹⁰ Рабийъ – баҳор, кўклам; Рабийй маҳсул – баҳорий экин. ¹¹ Далв – қудуқдан сув олинадиган чарм идиш. ¹² Тийр – ўқ. ¹³ Ўй – ҳўкиз. ¹⁴ Эврулмак – айланмоқ. ¹⁵ Нов – тарнов.

Чандувор ва Биёна ва бу навоҳида далв била сув берурлар. Бу машаққатлиқтур ва мурдорлиғи¹ ҳам бор. Чоҳ ёқасида айри йиғочни беркитиб, айрининг орасида ғалтак тартиб қилибтурлар. Узун арғамчиға улуг далвни боғлаб, бу ғалтак устиға солибтурлар. Арғамчининг бир учини ўйға боғлабтурлар. Бир киши ўйни ҳайдамоқ керак, бир киши далв сувин тўкмак керак. Ҳар қатла ўй тартиб, далвни чиқориб, ёнар маҳалда ул арғамчи ўйнинг йўлиғаким, ўй сийдук ва тезағи била мулаввасдур², тегиб, яна чоҳқа тушар. Баъзи зироатларға сув эҳтиёж бўлса, кўза била эр ва хотун сув ташиб суғорадурлар.

Ҳиндустоннинг шаҳрлари ва вилоятлари асру бесафодур. Бори шаҳрлари ва бори ерлари бир вазълик³, боғотиға том бўлмас. Аксар ерлари туб-туз воқеъ бўлубтур. Баъзи дарёларнинг ва рудларнинг ёқаси пашкол ёғинлари жиҳатидин обканлар⁴ бўлубтурким, ҳар ердин убур⁵ ва мурур⁶ мутааззирдур⁷. Тузларида баъзи ерларда тиконлиқ дарахт жанғали бордурким, парганаларнинг эли бу жангалларда кузғадаб мутамарридлиқ⁸ қилиб, мол бермаслар. Ҳиндустонда оқар сув дарёлардин ўзга камдур. Аҳёнан баъзи ерда қора сувлар бор. Ушмунча шаҳр ва вилоят чоҳ суви била ё ҳавз суви билаким, пашкол ёмғуридин йиғилмиш бўлғай, маишат қилурлар.

Ҳиндустонда мавозиъ ва кентларнинг, балки шаҳрларнинг бузулмоқ ва тузалмаги бир замонда бўладур. Ушмундоқ улук шаҳрларким, йиллар анда мутаваттиндурлар⁹, агар қочарлари бўлса, бир кунда — бир ярим кунда андоқ қочарларким, осор ва аломатлари қолмайдур. Агар тузалмакка юз қўйсалар, ариқ қозмоғи ва банд боғламоғи эҳтиёж эмас. Экинлари тамом лаълмидур¹⁰. Элиға худ ниҳоят йўқтур, жамиъ йиғилдилар, бир ҳавз ясадилар, ё чоҳ қозидилар. Уй ясамоқ ё том кўпармоқ худ йўқтур. Хас бисёр ва дарахт бешумор¹¹, чирилар¹² қилдилар, филҳол кент ё шаҳр бўлди.

¹ Мурдор — нопок, ҳазар қиларли. ² Мулаввас — ифлосланган. ³ Вазъ — тузилиш, яратилиш, бичим. ⁴ Обкан — сув ўйган ер, қуруқ сой. ⁵ Убур — сувдан ўтиш, кечиш. ⁶ Мурур — ўтиш, юриш. ⁷ Мутааззир — қийин, мушкул. ⁸ Мутамаррид — бўйсунмовчи, исёнкор. ⁹ Мутаваттин — бирор ерни ўзига ватан тутувчи. ¹⁰ Лаълми экин — ёмғир суви билан битадиган экин. ¹¹ Бешумор — саноксиз. ¹² Чир — ўтлоқ, яйлов.

Ҳайвонотким, Ҳиндустон махсусидур, вухушдин¹ бир филдурким, Ҳиндустаний “ҳотий” дерким, Колпи вилоятининг сарҳадларида² бўлур. Андин юқори шарқ сари боқа борғон сари саҳройи фил кўпрак бўлур. Ул орадин фил тутуб келтурурлар. Карра ва Моникпурдин ўттуз-қирқ мавзиънинг иши фил тутмоқдур. Девонга фил-ўқ жавоб берулар. Фил азимул-жусса³ ва зийрак жонивордур. Ҳар не десалар билур ва ҳар не буюрсалар қилур. Баҳоси улуглуғига ярашадур, қарилаб⁴ сотарлар. Ҳар неча улукроқ — баҳоси кўпроқ. Андоқ ривоят қилдиларким, баъзи жазойирда⁵ ўн қари фил бўлур эрмиш. Бу орада худ тўрт-беш қаридин икизрак⁶ кўрулмади. Филнинг емак ва ичмаги тамом хартуми биладур, хартуми бўлмаса тирилмас. Хартумининг икки ёнида юққориғи энгагида икки улук тиши бор, томға ва йиғочқа ушбу тишларини қўюб, зўрлаб йиқитур. Урушмоқ ва ҳар зўр ишларким бўлса, ушбу тишлар била қилур. Ож⁷ бу тишларни дерлар. Бу тишларнинг ҳинд элининг қошида хейли қадри бор. Филнинг туки йўқтур. Ҳиндустон элининг қошида филнинг бисёр эътибори бор. Черикларида ҳар фавжким⁸ бор, албатта бир неча фил ҳамроҳдур. Филнинг баъзи яхши ҳайсиятлари⁹ бор: улук сувлардин ва тунд ва тез сувлардин қалин юк кўтариб, осон ўтадур. Яна тўрт-беш юз киши тортар қазон аробасини уч-тўрт фил осон тортиб борадур, вале бўғузи¹⁰ хили улуктур, икки қатор теванинг бўғузини бир фил ер.

Яна карқдур, бу ҳам улуг жониворедур, захомати¹¹ уч говмишча¹² бўлғай. Ул сўзким, ул вилоятларда машҳур-дурким, карк филни шох била кўтарур эмиш, голибо¹³ ғалаттур¹⁴. Бир шохи бор, бурнининг устида, узунлиги бир қаришдин кўпрак, икки қариш худ кўрулмайдур. Бир улук шохидин бир обхўра¹⁵ кишти¹⁶ бўлди, яна бир нарднинг¹⁷

¹ Вухуш — ваҳшийлар, ёввойи ҳайвонлар. ² Сарҳад — чегара. ³ Азимул-жусса — улкан жуссали, гавдали. ⁴ Қарилаб — қари — бир метр чамасидаги узунлик ўлчови. ⁵ Жазира — орол, ота (кўплиги жазойир). ⁶ Икиз — ортиқ. ⁷ Ож — фил тиши; фил суяги; оқ, равшан, ёруғ. ⁸ Фавж — гўда, гуруҳ. ⁹ Ҳайсият — сабаб, жиҳат, восита, эътибор, лаёқат. ¹⁰ Бўғуз — ем. ¹¹ Заҳомат — йўғонлик. ¹² Говмиш — кўтос. ¹³ Голибо — эҳтимол. ¹⁴ Ғалат — хато, янглиш. ¹⁵ Обхўра — сув ичадиган идиш. ¹⁶ Кишти — кема; кема шаклидаги қадаҳ. ¹⁷ Нард — шахмат ва шашкага ўхшаш бир турли ўйин.

тоси¹ бўлди, яна уч-тўрт эллик ҳам шояд ортти экин. Териси бисёр қалин бўлур. Қаттиқ ёй била бағалкушо² ва ҳўб тўлдуруб урсалар, яхши кирса, тўрт эллик кирар. Дерларким, пўстининг баъзи ерларидин ўқ хили ўтар эрмиш. Икки қўлининг қошидин ва икки бутининг қошидин тиҳи³ тушубтур. Йироқдин ёпуғ ёпқондек кўрунур. Ўзга ҳайвоноттин отқа мушобаҳати кўпрактур. Нечукким, отнинг улук қорни бўлмас, мунинг ҳам улук қорни йўқтур, нечукким, отнинг ошуқ ўрнида парча сўнгаги бўлур, мунинг ҳам ошуқ ўрнида парча сўнгаги бор; нечукким, отнинг илгида кўмук бўлур, мунинг ҳам илгида кўмук бор. Бу филдин даррандароқтур⁴. Вале онча мутиъ ва мунқод бўлмас, Паршовар ва Ҳашангарнинг жангалларида қалин бўлур. Яна Синд суви била Беҳра вилоятининг орасидаги жангалларда ҳам бўлур. Яна Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида қалин бўлур. Аксар Ҳиндустон юрушларида Паршовар, Ҳашангар жангалларида карк ўлтурулур эди. Тавр⁵ шохлар урар. Бу овларда ғалаба кишини ва отни шох урубтур. Бир овда Мақсуд отлиқ чухранинг отини шохи била бир найза бўйи ташлади. Бу жиҳаттин “Мақсуд карк”ка мулаққаб бўлди.

Яна саҳройи говмишидир. Бу говмишдин хили улуг-роқдур. Шохи бу говмишнинг шохидек кейинга боқа ётуқ эмастур. Бу маҳкам музир⁶ ва дарранда жонивордур. Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида ҳам қалин бўлур.

Яна нилаговдур, баландлиғи отча бўлғай, отдин бир нима иничкарактур. Эркаги кўктур. Бу жиҳаттин голибо нилагов дерлар. Икки кичикрак шохи бор. Бўғзида бир қаришдин узунроқ туки бордур. Баҳрий кўтосқа мушобаҳати бор. Тувоғи⁷ ўйнинг тувоғидек айридур. Модасининг ранги бўғу⁸-маралнинг рангидекдур. Шохи ҳам йўқтур. Бўғзидаги туки ҳам йўқтур. Эркагига боқа топчоқ вазьдур.

Яна кўтаҳпойдур. Улуқлуғи оқ кийикча бўлғай. Мунинг икки қўли ва икки бути қисқароқдур. Бу жиҳаттин кўтаҳпой⁹ дерлар. Мунгузи¹⁰ бўғу мунгузидек шохчалиқдур,

¹ Тос – нард соққачаси. ² Бағалкушо – қулочкашлаб. ³ Тиҳи – бурма, қат-қат; холи, бўш. ⁴ Дарранда – йиртқич ҳайвон. ⁵ Тавр – тарз, равиш йўсин, усул. ⁶ Музир – зарарли. ⁷ Тувоқ – туёқ. ⁸ Бўғу – кийик. ⁹ Кўтаҳпой – қисқа оёқли. ¹⁰ Мунгуз – шох.

вале кичикрактур. Ҳар йил, бўғудек, бу ҳам мунгуз солур. Югурушда забунроқдур. Бу жиҳатдин жангалдин чиқмас.

Яна бир жайранинг эркаги ҳуна йўсунлуқ кийикдур. Орқаси қора, туки оқ, ҳунанинг шохидин муниг шохи узунроқтур ва паришонроқтур. Ҳиндустоний “галаҳра” дер. Аслда “голоҳран” экандур, яъни қора кийик, тахфиф¹ қилиб, “ галаҳра” дебтурлар. Модаси оқдур. Ушбу галаҳра била кийик тутарлар: бу галаҳранинг шохига тузоқнинг ҳалқасини беркитурлар. Оёғига тўпуқдин улукроқ тошни овизон² боғларлар, яъни кийик элтгондин сўнг йироқ кетарига моний бўлғай. Андин сўнг ёзи³ галаҳраси кўруб, муқобаласида⁴ қўя берурлар. Бу кийик урушқа ғариб ҳарисдур⁵, филҳол урушқа кирур, шох урушуб, сусуб-сусуб илгари-кейин борурда-келурда ул кийикнинг шохи бу кийикнинг шохига беркитган тузоққа кирар. Ул қочмоққа майл қилса, ром⁶ кийик қочмас, голибо оёғига боғлағон тош моний бўлур. Бу навъ била қалин кийик тутарлар. Тутқондин сўнг ром қилурлар. Яна кийикларни тутмоққа ром қилурлар. Яна бу ром кийикларни ҳам уйда урушга солурлар.. Яхши урушур.

Яна Ҳиндустоннинг тоғ доманаларида⁷ кичикрак кийик бўлур. Арқар ғалчанинг бир йиллик тўқлисича улуглуғи бўлғай.

Яна биргина ўйдур, кичиккина ўйдур. Ул ерларнинг улук кўчқорича бўлғай. Гўшти бисёр юмшоқ ва лазиздур.

Яна маймундур. Ҳиндустоний “бондар” дер. Бу ҳам пуранвоъ⁸ бўлур. Бир навъи улдуким, ул вилоятларга элтарлар. Лўлилар ўюн ўргатурлар. Дараи Нур тоғларида Кўҳи Сафиднинг жар навоҳисадаги доманаларида ва андин қуйи тамом Ҳиндустонотта бўлур. Булардин юқори бўлмас. Туки сариқ ва юзи оқдур, қуйруғи⁹ хили узун эмастур.

Яна бир навъ маймун бўлур, Бажур ва Савод ва ул навоҳиларда кўрулмайдур. Ул вилоятларга элтар маймунлардин хили улукроқдур. Қуйруғи ҳам бисёр узундур. Туки оқроқтур. Юзи қоп-қорадур. Бу навъ маймун Ҳиндустоннинг тоғларида ва жангалларида бўладур. Ул вилоятларда йўқтур.

¹ Тахфиф – енгиллатиш. ² Овиза – осилган; ҳалқа. ³ Ёзи – саҳро, дашт. ⁴ Муқобала – қаршисида. ⁵ Ҳарис – ҳирсли, ишқибоз. ⁶ Ром – мафтун, сеҳрланган. ⁷ Домана – тоғ этаги, атроф. ⁸ Пуранвоъ – турлитуман. ⁹ Қуйруқ – дум.

Яна бир навъ маймун бўладур, юзи ва туки ва бори узви қоп-қорадур.

Яна улдур, кишидин жузвий кичикрак бўлғай. Йиғочқа чиқар. Баъзи муш¹ хурмо ҳам дерлар. Муни муборак тутарлар.

Яна бир сичқондурким, килоҳирий дерлар. Бу ҳамиша дарахтларда ўқ бўлур. Дарахтларнинг устида юққори-қуйи ажаб чуст ва часпон югурур.

Т у ю р д и н: бир товусдур. Пурранг ва пурзёб² жониворедур. Андоми³ ранг ва зебича эмас. Жуссада турнача бўлғай, турнача баланд эмастур. Нарининг ва модасининг бошида йигирма-ўттуз пар бордур, икки-уч эллик баландлиғи бўлғай. Модасининг яна зеб ва ранги йўқтур. Нарининг бошида тавқи савсанийдур⁴, бўйни хушранг кўктур. Бўйнидин қуйи орқаси сариқ ва тўтаги⁵ ва кўк ва бинафша ранглар била мунаққаш воқеъ бўлубтур. Орқасидағи гуллари кичикрак-кичикрак гуллардур. Орқасидин қуйироқ ушбу ранглар била мунаққаш улуг-улуг гуллар қуйруғининг учигача бордур. Баъзи товусларнинг қуйруғи бирар қулоч бўлур ва гуллуқ парларининг остида қисқароқ, ўзга қушларнинг қуйруғидек, қуйруғи ҳам бордур. Бу расмий қуйруғи ва қанотлари қизилдур.

Бажур ва Саводда ва андин қуйи бўлур. Андин юқори Кунар ва Ламғонот ва ҳеч ерда бўлмас. Учмоқта қирғовулдин ҳам ожизроқдур. Бир-икки қатладин ортуқ уча олмас. Учмоқта забун жиҳатидин ётоғда бўлур ё жангалда. Бу ажабтурким, товус бўлур жангалларда шағол кўп бўлур. Бир қулоч қуйруғи била жангалдин жангалға юрур, шағолдин нечук мутазаррир бўлмас экан. Ҳиндустоний “мўр” дер. Имом Абу Ҳанифа мазҳабида ҳалолдур. Гўшти холи аз маза эмас, дуррож⁶ гўштиға ўхшар, вале тева⁷ этидек кароҳати⁸ таъби била ейиладур.

Яна тўтидур. Бу ҳам Бажур ва андин қуйиғи вилоятларда бўлур. Ёзлар тут пишиғида Нингнаҳор ва Ламғонотқа келур. Ўзга вақтларда бўлмас. Тўти турлуқ-турлуқ бўладур. Бир навъи улдурким, ул вилоятларға элтарлар, сухангўй⁹ қилурлар.

¹ Муш – сичқон. ² Пурранг ва пурзёб – рангдор ва гўзал. ³ Андом – жисм, гавда. ⁴ Тавқи савсаний – гулсафсар рангли ҳалқа. ⁵ Тўтаги – зангор, сабза. ⁶ Дуррож – каклик жинсидан бўлган парранда, қирғовул. ⁷ Тева – туя. ⁸ Кароҳат – истамаслик, жирканиш. ⁹ Сухангўй қилмоқ – гапиришга ўргатмоқ.

Яна бир навъи бу тўтидин кичикрак бўлур. Муни ҳам сухангўй қилурлар. Бу жинсни жангалий дерлар. Бу жинс Бажур ва Савод ва ул навоҳида бисёр бўлур. Ул мартабадаким, беш минг-олти минг бир хил учар. Бу тўти била ул тўти орасида жуссада тафовуттур. Ранглари худ бирдек-ўқдур.

Яна бир навъ тўти бўлур. Бу жангалий тўтидин ҳануз кичикрак, боши қип-қизил, қанотларининг усти ҳам қизил бўлур. Қуйругининг учи икки элликча ер оқ бўлур. Ушбу жинсининг баъзисининг боши савсаний бўлур. Бу жинс сухангўй бўлмас. Муни Кашмир тўтиси дерлар.

Яна бир навъ тўти бўлур. Жангалий тўтидек кичикрак бўлур. Тумшуғи қора, бўйнида улук қора тавқи¹ бор, қанотларининг усти қизил, яхши сўз ўрганур. Хаёл қилур эдукким, тўти ва шорак² ҳарне ўргатсалар айтур, ўз бошича маъни тахайюл³ қилиб, талаффуз қила олмас. Бу фурсатта Абулқосим жалойирким⁴, яқин мулозимларимдиндур⁵, ажаб нима ривоят қилди; ушбу жинс тўтининг қафаси ёпуқ экандур, тўти айтибтурким, “Рўйи маро во кунки, дамгир шудам” (Менинг юзимни оч, димикдим). Яна бир навбат кўтарган қаҳорлар дам олғали ўлтурғонда раҳгузар⁶ эл ўтуб борадурлар экандур, тўти дебтурким: “Мардум рафтанд, шимоён намеравид” (Одамлар кеттилар, сиз кетмайсизми?) вал-ухдату аларровий. Бовужуд киши ўз қулоғи била эшитмагунча инонса бўлмас.

Яна бир навъ тўти бўлур, хушранг қип-қизил. Яна баъзи ранглари ҳам бор. Мушаххас⁷ хотирда қолмагон учун машруҳ⁸ битилмади. Қизил бисёр хушранг ва хушшакл тўтидур, сухангўй ҳам қилурлар эмиш. Айби будурким, чини синиғини мис табаққа тортқондек кўп нохуш ва тез уни⁹ бор.

Яна бир шоракдур. Бу Ламғонотта бисёрдур. Андин қуйи тамом Ҳиндустонотта кўп бўлур. Бу ҳам турлук-турлук бўладур. Бир навъи будурким, Ламғонотта кўптур. Боши қора, қанотлари ола, жуссаси чуғурчукдин бир нима улук ва қабороқтур¹⁰. Сўз ўргатурлар. Бир навъини мино¹¹ дерлар.

¹ Тавқ – ҳалқа. ² Шорак – майна қуши. ³ Тахайюл – хаёл қилиш, хаёлга келтириш. ⁴ Жалойир – ўзбек қабилаларидан бирининг номи. ⁵ Мулозим – бирга юрувчи хизматкор. ⁶ Раҳгузар – ўткинчи. ⁷ Мушаххас – аниқланган. ⁸ Машруҳ – изоҳланган, шарҳланган. ⁹ Ун – товуш. ¹⁰ Қабо – хунук. ¹¹ Мино – кўкимтир, ҳаво ранг; шиша, май шишаси; сир, нақш.

Банголадин келтурурлар. Якранг қорадур, жуссаси бу шоракдин хили улукдур, тумшуғи ва оёғи сариқдур, икки қулоғида сариқ пўстлари бор, солиниб турадур. Мунинг баднамолиғи¹ бор. Сухангўй қилурлар, яхши айтур ва фасих² айтур.

Яна бир навъ шорак бўлур. Бурун мазкур бўлгон шоракдин иничкарактур. Кўзларининг гирди қизил бўлур. Бу жинс сухангўй бўлмас, “вин шорак” дерлар.

Яна бу фурсаттаким, Ганг сувига кўпрук боғлаб ўтуб, мухолифларни қочурдук, Лакнурда ва навоҳисида бир навъ шорак кўрулдиким, кўкси оқ, боши ола, елкаси қора, ҳаргиз кўрулмайдур эди. Бу жинс ғолибо сўз ўрганмас.

Яна лўчадур, бу қушни буқаламун ҳам дерлар. Бошидин қуйруғиғача беш-олти мухталиф³ ранги бор, кабутарнинг бўйнидек барроқдур⁴. Улуқлуғи кабки дарийча бўлғай, ғолибо Ҳиндустон кабки дарийсидур. Нечукким, кабки дарий тоғларнинг куллаларида юрур, бу ҳам тоғ куллаларида юрур. Кобул вилоятларидин Нижров тоғларида ва андин қуйиғи тоғларда бўлур. Андин юққори бўлмас. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар: қиш бўлғоч, тоғ доманалариға тушар, агар учурсаларким, узум боғидин ўтса, яна асло учолмас, тутарлар. Маъкул ул-лаҳмдур⁵, бисёр лазиз эти бордур.

Яна бир дуррождур. Бу Ҳиндустон махсуси эмастур. Гармсер вилоятларда бўлур, вале баъзи жинси Ҳиндустондин ўзга ерида бўлмас учун, муни тақриб⁶ била зикр қилдим. Дуррожнинг жуссаси какликча бўлғай. Нарининг орқаси қирғовулнинг модаси рангидекдур, бўғзи ва кўкси қорадур, оқ-оқ туклари бордур, икки кўзининг икки ёнида қизил хатте тушубтур, тавре қичқурурким: “Шир дорам шакарак” (Сутим бор шакаргина), анинг унидин масмуъ⁷ бўлур, “шир”ни қитдек айтадур, “дорам шакарак” худ дуруст муталаф физ бўладур. Астробод дуррожлари “бот мени туттилар” деб қичқурур эмиш. Арабистон ва ул навоҳининг дуррожи “Бишшукри тадумуннааум” (Шукр қилсанг, неъмат фаровон бўлади) деб чорлар

¹ Баднамо – хунук. ² Фасих – очик, равшан, ёқимли. ³ Мухталиф – ҳар хил, турли-туман. ⁴ Бароқ – порлоқ, тиниқ. ⁵ Маъкул – егилик, ейиладиган. ⁶ Тақриб – сабаб. ⁷ Масмуъ – қабул қилинган, эшитилган.

эмиш. Модаси қирғовулнинг юзларидек рангликдур. Нижровдин қуйи бўлур.

Яна бир дуррож жинси бир қушдур, “канжал” дерлар. Жуссаси дуррожча-ўқ бўлғай, уни какликнинг унига хили ўхшар вале мунинг уни кўп тездур. Нар ила модасининг ранги орасида тафовут камдур. Паршовар ва Хашанғар вилоятида ва андин қуйиғи вилоятларда бўлур, андин юқори бўлмас.

Яна пул-пакордур, улуклуғи кабки дарийча бўлғай, уй товуғи андомликдур, ранги ҳам мокиён¹ рангликдур, томоғидин қуйи кўксигача хушранг қип-қизилдур. Пулпакор Ҳиндустон тоғларида бўлур.

Яна саҳройи товуқдур. Уй товуғи ила бу товуқнинг орасида фарқ будурким, бу саҳройи товуқ қирғовулдек учар, яна уй товуғидек ҳар ранг-ҳар ранг бўлмас. Бу товуқ Бажур тоғларида ва андин қуйиғи тоғларда бўлур. Бажурдин юқори бўлмас.

Яна чалсийдур. Жуссада пул-пакордектур, пул-пакор мундин хушрангроқдур, Бажур тоғларида бўлур.

Яна шомдур, Улуқлуғи уй товуғича бўлғай. Файри мукаррар² ранглари бор. Бу ҳам Бажур тоғларида бўлур.

Яна бўданадур. Агарчи бўдана Ҳиндустон махсусидур. Бир бўданадурким, бизнинг вилоятларга борур бўданадин улукроқдур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятқа борур бўданалардин қисқароқдур, қанот-қуйруғининг қизилроқ ранги бор. Бу жинс бўдана чирдек хайл-хайл³ учадур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятларга борур бўданадин кичикрак бўғзи ила кўксида қораси кўпрак бўлур. Яна бир бўданадур. Бу бўдана Кобулға оз-оз борур. Кичиккина бўданадур, қорчадин бир нима улукроқ бўлғай, Кобулда “қуроту” дерлар.

Яна бир харчалдур, улуглиғи туғдоқча⁴ бўлғай. Фолибо, Ҳиндустон туғдоғидур. Гўшти бисёр лаззатликдур. Баъзи қушнинг бўрт эти яхши бўлур, баъзининг кўксининг эти яхши бўлур: харчалнинг бори эти лаззатлик ва хўбдур.

Яна чарздур. Туғдоридин жуссаси бир нима кичирақдур. Нарининг орқаси туғдоридектур, кўкси қорадур. Модаси

¹ Мокиён – товуқ. ² Файри мукаррар – турли нав, бошқа-бошқа. ³ Хайл-хайл – тўда-тўда. ⁴ Туғдоқ – йирик қуш.

якрангдур. Чарзнинг гўшти ҳам бисёр лазиздур. Нечукким, харчалнинг туғдоққа мушобаҳати бор, чарзнинг ҳам туғдориға мушобаҳати бор.

Яна Ҳиндустон бағриқорасидур, ул бағриқорадин кичикроқ ва иничкарактур. Бағрининг қораси ҳам камдур. Уни ҳам андин иничкарактур.

Яна қушлардурким, сувда ва сув ёқаларида бўлур; ул жумладин, бир дингдур, улуқ жуссалик жонивордур, ҳар қаноти бир қулоч бордур. Бошининг ва бўйнининг туки йўқтур. Бўғзида харитадек бир нима солиниб турубтур. Орқаси қора, кўкси оқдур. Аҳёнан Кобулға борур. Бир йил Кобулда динг тутуб келтуруб эдилар, яхши ром бўлуб эди. Гўштни ташлаб берсалар ҳаргиз хато қилмас эди, тумшуғи била олур эди. Бир қатла бир шаш наъл кафшни¹ ютуб эди. Яна бир навбат бир бутун товуқни қанотлари ва патлари била дуруст ютти.

Яна бири сорасдур. Ҳиндустонда бўлгон турклар тева-турна дейдурлар. Бу бир нима дингдин кичикрак бўлғай, бўйи дингдин баландроқдур, боши қип-қизилдур. Муни уйда сахлайдурлар, яхши ром бўладур.

Яна маниқдур. Бўйи сорасқа ёвушур. Жуссаси кичикрактур. Лаклакдин² хили улукдур, лаклакка мушобаҳати бор, тумшуғи лаклакнинг тумшуғидин узунроқдур. Тумшуғи қорадур, боши савсани³, бўйни оқ, қаноти оладур, жарка қанотларининг учлари ва тублари оқдур, ўртаси қорадур.

Яна бир лаклакдур. Бўйни оқдур, боши ва жамиъ аъзоси қорадур. Ул вилоятларға борур лаклакдин кичикракдур. Бу лаклакни Ҳиндустоний якранг дер. Яна бир лаклакдур — ранги ва вазъи тамом ул вилоятларға борур лаклаклардектур. Гояташ⁴, тумшуғи қорароқтур. Ул лаклакдин хили кичикдур.

Яна бир қушдур, уқор⁵ била лаклакка мушобаҳати бор. Уқордин тумшуғи улукроқ ва узунроқдур, жуссаси лаклакдин кичикрактур.

Яна бир улуғ бўзақдур. Улуғлуғи сорча⁶ бўлғай. Икки қанотининг орқаси оқдур. Баланд уни бордур.

¹ Шаш наъл кафш — олти нағалли кавуш. ² Лаклак — лайлак. ³ Савсани — сафсар ранг. ⁴ Гояташ — натижада, охирида. ⁵ Уқор — турна жинсидан бир хил қуш. ⁶ Сор — чуғурчиқ.

Яна бир, боши ва тумшуғи қора оқ бўзакдур. Ул вилоятқа борур бўзакдин хили улукдур. Ҳиндустон бўзакидин кичикрактур.

Яна бир ўрдактур, гармпой дерлар, сўна бурчиндин улуғроқдур, нари ва модаси бир рангдур. Ҳашангарда дойим бўлур, гоҳи Ламғонотқа ҳам борур. Гўшти хили лазиздур.

Яна бир ўрдактур, шахмурғ дерлар, қоздин жузвий кичикрак бўлғай, тумшуғининг устида баландлиғи бор, кўкси оқдур, орқаси қорадур. Гўшти мазалиқдур.

Яна бир зумаждур, улуғлуғи бўркча бўлғай. Қора ранглиқдур.

Яна бир сор бўладур орқаси ва қуйруғи қизил.

Яна Ҳиндустоннинг олақарғасидур, ул вилоятнинг олақарғасидин кичикрак ва иничкаракдур. Бўйнида жузвий оқи бордур.

Яна бир қушдур қарға била аккаға мушобаҳати бор. Ламғонотта мурғи жангал дерлар. Боши ва кўкси қора, қанотлари ва қуйруғи қизилроқ, кўзлари қип-қизил. Учмоқта ожиз учун жангалдин чиқмас. Бу жиҳатдин мурғи жангал дерлар.

Яна бир улуғ шаппарадур, чамаглар дерлар. Улуқлуғи япалоқча бўлғай. Боши итнинг кучугининг бошига ўхшар. Дарахтқаким, кўнар хаёли қиладур, бир шохни тутуб, сарнигун бўлуб турадур. Фаробати¹ бордур.

Яна бир Ҳиндустон аккасидур, мато дерлар. Аккадин жузвий кичикрак бўлғай. Акка оқ-оладур, мато малла оладур.

Яна бир қушқинадур, улуқлуғи сондуғочча² бўлғай, хушранг қизилдур, қанотларида озроқча қоралари бордур.

Яна бир қарчадур, қорлуғоч йўсунлуқдур, қорлуғочдин хили улукдур, якранг қоп-қорадур.

Яна бир қуйилдур, узунлуғи зогча бўлғай, зогчадин хили иничкаракдур. Тавре ўқур. Ҳиндустон булбули бу эмиш. Ҳиндустон эли қошида булбулча ҳурмати бордур. Қалин дарахтлиқ боғларда бўладур.

Яна бир қушдур шақроқ йўсунлуқдур. Йиғочларға ёпушуб юрур, улуклуғи шақроқча бўлғай. Тўтидек сабз ранглиқдур.

¹ Фаробат – ажиблик, қизиқлик. ² Сондуғоч – булбул.

С у в ҳ а й в о н о т и : бир шери обийдур, қора сувларда бўладур, калсга мушобаҳати бор. Дерларким, кишини ва балки говмишни олур эмиш.

Яна сепсордур, бу ҳам калс вазълиқдур. Тамом Ҳиндустон дарёларида бордур. Тутуб келтуруб эдилар, узунлиги тўрт-беш қари ёвушар эди. Йўғонлиги қўйча бўлғай. Мундин улугроқ ҳам бўлур эмиш, ярим қаридин узунроқ тумшуғи бор, юқориғи тумшуғи ва қуйиғи тумшуғида иничка-иничка қатор кичик тишлари бор. Сув ёқаларида чиқиб ётадур.

Яна хуки¹ обийдур, бу ҳам тамом Ҳиндустон дарёларида бўлур. Сувдин баякбор чиқар, боши кўрунур-кўрунмас яна сувга чўмар, қуйруғи кўрунуб қолур, мунинг тумшуғи ҳам сесор тумшуғидек узундур ва ушоқ қатор тишлари бордур. Ўзга боши ва танаси балиқдектур, сувда ўйнар вақт мушук йўсунлуқ кўрунадур. Сару сувидағи хуки обийлар ўйнар маҳалда сувдин дуруст чиқадур. Бу балиқдек сувдин ташқари ҳаргиз чиқмас.

Яна карёлдур, бу улук бўлур эмиш. Сару дарёсида черик элидин хили киши кўрдилар. Бу кишини олур эмиш. Сару ёқасида эканда бир-икки додакни² олибтур. Фозипур била Банорас орасида ўрду элидин уч-тўрт кишини олди. Ушбу навоҳида мен ҳам карёлни йироқтин кўрдум, ўбдон³ мушаххас⁴ кўрулмади.

Яна какка балиқдур. Икки қулоғининг тўғриси икки сўнғак чиқибтур, узунлиги уч эллик бўлғай, ётқонда бу икки сўнғакни тебратадур. Фариб тавр ун келадур. Фолибо ул уни жиҳатидин какка дебтурлар.

Ҳиндустон балиқларининг гўшти лазиз бўлур эди ва қилпиғи бўлмас. Ажаб чуст⁵ балиқдурлар. Бир қатла бир сувнинг икки тарафидин тўр солиб келдилар, тўрнинг бир тарафи сувдин ярим қаридин кўпрак юқори эди, балиқларнинг кўпраги тўрдин бир қари юқорроқ сачраб ўттилар.

Яна Ҳиндустоннинг баъзи сувларида ушоқ балиқлар бор, бир қаттиқ ун ё товуш бўлса баякбор сачраб, сувдин бир қари-бир ярим қари баланд чиқадурлар.

¹ Хук – тўнғиз, чўчқа. ² Додак – чўри, канизак. ³ Ўбдон – танланган, сараланган, яхши. ⁴ Мушаххас – аниқ, аниқланган. ⁵ Чуст – чаққон, тез.

Яна Ҳиндустон бақалари, агарчи ўшал бақалардектур, вале бу бақалар сувнинг юзида етти-саккиз қари югурадурлар.

Н а б о т о т к и м, Ҳиндустон махсусидур, бир анбадур¹. Аксар Ҳиндустон эли “бе”ни беҳаракат талаффуз қилурлар, ёмон муталаффиз бўлур учун баъзи “нағзак” дебтурлар, нечукким, Хожа Хусрав дебтур:

Нағзаки мо нағз куни бўстон,
Нағзтарин меваи Ҳиндустон.

(“Нағзак”имиз бўстон беаги ва Ҳиндустоннинг энг гўзал мевасидир). Яхшиси яхши бўладур, ғалаба еса бўладур, вале яхшиси кам бўладур. Аксар хом узадурлар, уйда пишадур, хоми хўб ош қатиғи бўладур. Фўрасининг мураббоси ҳам хўб бўладур. Филвоқеъ Ҳиндустоннинг яхши меваси будур. Дарахти бисёр болида² бўладур. Баъзи эл анбани андоқ таъриф қилиб эдиларким, қовундин ўзга жамиъ мевага таржиҳ³ қилиб эдилар. Эл таъриф қилғонча худ эмастур. Кордий шафтолуға шабоҳати бор. Пашкол вақтида пишадур. Икки навъ ейилур: бири, сиқиб, пўла қилиб, терисини тешиб, сўруб сувини ичарлар, яна бир, шафтолуғи кордийдек терисини артиб ерлар. Барги шафтолу баргига андаке ўхшар, танаси баднамо ва бад андомдур. Бангола ва Гужаротга яхши бўлур эмиш.

Яна кайладур, араб мавз дер, дарахти хили баланд эмас, балки дарахт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ била дарахт орасида бир нимадур. Барги амон қаронинг баргига мушобиҳдур, вале кайланинг баргининг узунлиги икки қари бўлур, яссилиги бир қариға ёвушур, ўртасида юракдек бир шох чиқар, гунчаси бу шохда бўлур ва улук гунчаси қўй юраги вазълиқдур, гунчасининг ҳар барги очилғоч, баргининг тубида қатор олти-етти гули бўлур, бу қатор гуллар кайла бўлур. Ушбу юракдек шох узоғон сойи ул улук гунчанинг барглари очилиб, қатор кайла гуллари зоҳир бўлур. Ҳар кайла дарахти бир қатла-ўқ бар берур эмиш. Кайланинг икки лағофати бор: бир улким, териси осон сўюлур. Яна бир улким, ҳеч донаси ва жирми⁴

¹ Анба – Эрон ва Ҳиндистон меваларидан бири. ² Болида – баланд, барваста. ³ Таржиҳ – бир нарсани яна бир нарсадан устун қўйиш. ⁴ Жирм – жусса, гавда.

бўлмас, бодинжондин бир нима узунроқ ва иничкаракдур, хили чучук эмас. Бангола кайлалари бисёр чучук бўлур эмиш. Хили хушнамо дарахти бор, ясси-ясси хушранг сабз барглари яхши кўрунур.

Яна анбулидур, хурмойи ҳиндийни бу от била айтурлар. Реза¹ барги бор, жавзи-бўё баргига филжумла ўхшар, вале мунинг барги бўё баргидан резароқтур. Хили хушнамо дарахтедур, сояси қалин бўлур. Дарахти хили болида бўладур. Саҳройиси ҳам қалин бўладур.

Яна бир маҳвадур, гул чикон ҳам дерлар. Мунинг дарахти ҳам хили болида бўлур. Ҳиндустон элининг иморатлари аксар маҳва йиғочидиндур. Маҳванинг гулидин арақ тортарлар ва гулини мавиздек қурутуб ерлар ва арақ ҳам тортарлар. Филжумла кишмишга шабоҳати бор. Бадмазалиғи бор. Гулининг ўли ҳам ёмон эмас, еса бўлур. Бу ҳам саҳройи бўладур. Меваси бемаза бўладур. Донаси улукроқ, териси юпқа, мунинг донасининг мағзидин ёғ ҳам тортарлар.

Яна кирнидур. Мунинг дарахти агарчи кўп болида бўлмас, кичик ҳам бўлмас. Меваси сариг рангликдур, жигдадин иничкарактур. Мазаси филжумла узумга ўхшар, охирида озроқча бадтаъмлиғи бор, ёмон эмас, еса бўлур. Донасининг териси юпқаду.

Яна жомандур, барги тол баргига филжумла ўхшар, гирдроқ ва яшилроқтур, дарахти холи аз хушнамолиқ эмас. Меваси қора узумга ўхшар, туршроқ мазаси бор, хили яхши эмастур.

Яна камракдур. Панж паҳлудур. Улуглуғи ғайнолуца бўлғай, узунлуғи тўрт эллик бўлғай, сариқ пишадур, мунинг ҳам донаси йўқтур. Хомроқ узгани кўп аччиқтур. Яхши пишғонининг туршлиғи майхушдур, ёмон эмас, холи аз латофат эмас.

Яна кадҳилдур. Бу гарийб бадҳайъат ва бадмаза мевадур, биайниҳи қўйнинг қорнидурким, киссадек қориннинг ичи ташқари бўлғай. Мазаси дил очур чучукдур, ичида фундук-дек-фундукдек доналари бор. Хурмоға филжумла шабоҳати бор. Мунинг доналари гирдур, узун эмасдур. Бу доналарнинг хурмодин юмшоқроқ гўшти бор, ани ейдурлар,

¹ Реза — майда.

хили часпандадур¹, часпандалиғидин баъзи иликни, огизни ёглаб ер эмишлар. Ҳам дарахтнинг шоҳида бўладур, ҳам танасида, илдизида ҳам бўлур эмиш. Дарахтдин гўёким, киссаларни осиб-осиб қўюбтурлар.

Яна бадҳалдур, улуғлуғи олмача бўлғай эди. Ёмон эмас, хомлиғида ғариб турш ва бемазадур, пишиғи ёмон эмас, юмшоқ пишар ва ҳар еридин илик била узуб еса бўладур. Мазаси биҳининг ганда бўлғониға хили ўхшар, турш-турш яхшиғина мазаси бор.

Яна бийрдур, форсий кунор дерлар эмиш. Бу анвоё бўладур. Олучадин бир нима улқроқдур. Бир навъи бўладур, ҳусайни узум андомида, аксари хили яхши бўлмайдур. Бондирда бир бийр кўрдук, хили яхши эди. Муниғ дарахти савр ва жавзода барг тугуб, саратонда ва асадтаким, айни пашколдур, барг чиқариб, тар ва тоза бўладур. Меваси далв ва хутта пишадур.

Яна карундадур, бизнинг вилоятнинг жикаси йўсунлуқ бута-бута бўладур. Жика тоғларда бўлур. Бу даштларда бўладур. Мазаси мирминхонға ўхшар, мирминхондин чучуқроқ ва камоброқдур. Андин қалъиқ² ош пиширадурлар, мазалик бўладур. Хили қалъиси ривожқа ўхшар.

Яна панёладур, олучадин улуғроқтур, қизил олманинг ғўрасиға шабиҳдур, туршқина мазаси бор, яхшиғинадур. Дарахти анор йиғочидин улуғроқтур, барги бодом баргиға ўхшар.

Яна гулардур, меваси дарахтининг танасидин чиқар, анжирға ўхшар. Гулар ғариб бемаза мевадур.

Яна омиладур, бу ҳам панж паҳлудур, ғўзанинг ғунчасиға ўхшар, Зумухт ва бемаза нимадур, Мураббоси ёмон эмас. Хили пурфойда мевадур. Дарахтининг яхши ҳайъати бор, бисёр реза баргликтур.

Яна чирунчидур, дарахти кўҳий эмиш. Бизнинг боғларда уч-тўрт туп бор экандур, сўнгра билдим. Маҳваға хили шабиҳдур, мағзи ёмон эмас, мағзи янғоқ мағзи била бодом мағзи орасида бир нимадур. Мағзи писта мағзидин кичикрактур. Чирунчининг мағзи гирдтур³, полудаға⁴ ва ҳалволарға солурлар.

¹ Часпанда – ёпишқоқ. ² Қалъа – қайла. ³ Гирд – айлана, думалоқ.

⁴ Полуда – бир хил овқат номи.

Яна хурмодур. Агарчи хурмо Ҳиндустон махсуси эмас. Чун ул вилоятларда йўқ эди, мазкур бўлди. Хурмо дарахти Ламғонда ҳам бордур, шохлари дарахт калласида бир ерда-ўқ бўлур. Барглари шохларининг тубидин учиғача икки тарафида бўлур, танаси ноҳамвор¹ ва бадрангдур. Меваси узумнинг хўшасидек² бўлур, узумнинг хўшасидин хили улуроқ бўлур.

Дерларким, наботот орасида хурмо дарахтининг икки иши ҳайвонотқа ўхшар: бир улким, нечукким, ҳайвонот бошини кесарлар – ҳаёти мунқатеъ³ бўлур. Хурмо дарахтининг ҳам боши кесилса, дарахти қурур. Яна бир улким, нечукким, ҳайвоноттин бенар натижа ҳосил бўлмас, хурмо дарахтига ҳам нар хурмодин шохини келтуруб, тегурмасалар, яхши бар бермас. Бу сўзнинг ҳақиқати маълум эмас.

Хурмонинг бошиким, мазкур бўлди, ул паниредин⁴ ибораттур. Хурмо панири андоқ бўлурким, шох ва баргининг чиқар ери панирдек оқ бўладур. Бу оқ панирдекдин шох ва барг чиқадур. Шох ва барг узоғон сойи барги сабзроқ бўладур. Бу оқ нимани хурмонинг панири дерлар. Тавредур, ёмон эмас. Ул ёнғоқнинг ўл мағзиға хили ўхшар. Ушбу панири бўлур ерни захм қиладурлар. Ул захмға хурмо баргини андоқ қўядурларким, ул захмдин ҳар сув келса, бу хурмо баргининг усти била оқадур, баргни кўзанинг оғзиға кўюб, кўзани дарахтқа боғлабтурлар, ул захмдин ҳар сувким ҳосил бўлса кўзада йиғиладур. Агар филҳол ичилса, чучумонроқ сувдур, уч-тўрт кундин сўнг ичилса, филжумла кайфияти бор дерлар. Мен бир навбат Борини сайр қилаборғонда, Чанбал дарёсининг ёқасидағи кентларға сайр қила бориб эдим. Йўлда қўлда ушбу навъ хурмо сувини оладурғонлар учради. Бу сувдин хили ичилдиким, анинг кайфияти маълум бўлғай, кайфияти маълум бўлмади. Голибо хили ичмак керакким, андак кайфияти маълум бўлғай.

Яна норгилдур, араб муарраб⁵ қилиб “норжил” дер, Ҳиндустон эли нолир дейдур. Голибо ғалати⁶ оmdур⁷. Норгилнинг бириси жавзи ҳиндийдурким, қора қошуқлар-

¹ Ноҳамвор – нотекис. ² Хўша – бош. бошоқ. ³ Мунқатеъ – кесилган, узилган, ажралган. ⁴ Панир – пишлоқ. ⁵ Муарраб – араблаштирилган. ⁶ Ғалати – хато. ⁷ Ом – умумий.

ни андин қилурлар. Улугроғини гижжакнинг косаси қилурлар. Дарахти биайниҳи хурмо дарахтидур, ғояташ, норгилнинг шохи пурбарграктур¹. Баргининг ранги ҳам равшанроқтур. Нечукким, ёнғоқнинг тошида кўк пўсти бўлур, норгилнинг тошида ҳам кўк пўсти бор, вале норгилнинг пўсти реша-реша бўладур. Тамом дарёдаги жиҳозларнинг ва кемаларнинг танобини² ушбу норгилнинг пўстидин қилурлар эмиш. Кемаларнинг дарзларини ҳам мунинг ипи била тикар эмишлар. Норгилнинг пўстини артқоч, бир учида мусаллас³ уч тўшук ўрни зоҳир бўлур, иккиси руст⁴, бири бўш, андак ишорат била тешиладур. Мағз боғлардин бурун норгилнинг ичи сув бўладур. Бу тушукни тешиб, ул сувни ичадурлар. Мазаси ёмон эмас, гўёким, хурмо панирини сув қилибтурлар.

Яна бир тордур, торнинг шохлари ҳам бошида-ўқ бўлур, торға ҳам хурмодек кўза боғлаб, сувини олиб ичадурлар: бу сувни торий дейдурлар. Мунинг кайфияти хурмо сувининг кайфиятидин тундроқ бўлур эмиш. Торнинг шохларининг бир қари-бир ярим қаригача ҳеч барги бўлмас, андин сўнг ўтгуз-қирқ барг шохининг учида бир ердин-ўқ ирикроқ панжа урадур. Бу баргларининг узунлуғи бир қариға ёвушур. Ҳинди хатларни дафтар йўсунлуқ бу баргларда хили битийдурлар. Ҳиндустон эли кенг-кенг қулоқларининг тушукларига ҳалқа бўлмаса, бу тор баргидин ясаб соладурлар. Ушбу тор баргидин қулоқ тушугига солмоқ учун бозорларда ясаб-ясаб сотадурлар. Танаси хурмо дарахтининг танасидин яхшироқ ва ҳамворроқтур.

Яна норунж⁵ ва лиму⁶ машҳур мевалардур. Норунж Ламғонотта ва Бажур ва Саводта кўп бўлур ва ҳўб бўлур. Ламғонот норунжи кичикрак ва киндиклик бўлур, бисёр латиф ва нозук ва сероб бўлур. Хуросон навоҳисининг норунжиға ҳеч нисбати йўқтур. Нозуклугидиндурким, Ламғоноттин Кобулғачаким, ўн уч-ўн тўрт йиғоч бўлғай, келтургунча баъзи норунжлар хароб бўлур. Астробод норунжини Самарқандғаким, икки юз

¹ Пурбарг – сербарг. ² Таноб – ип. ³ Мусаллас – уч бурчакли, уч қат; май. ⁴ Руст – мустаҳкам, қаттиқ, пишиқ, маҳкам. ⁵ Норунж – апельсин каби мева тури. ⁶ Лиму – лимон.

етмиш-икки юз сексон йиғоч бўлғай, элтарлар. Терисининг қалинлиғидин ва камоблиғидин онча хароб бўлмас. Бажур норунжларининг улуғлиғи бихича бўлур, суви кўптур ва ўзга норунжларнинг сувидин туршроқтур. Хожа Калон дедиким, Бажурда ушбу жинс норунжинг бир дарахтидин олиб санадук, етти минг норунж чиқти. Менинг хотиримга дойим кечар эдиким, “норунж” лафзи муарраб монанддур, ўшандоқ-ўқ экандур. Бажур ва Савод эли норунжни тамом норанг дейдурлар.

Яна лимудур, бисёр бўладур, улуғлуғи юмуртқача¹ бўлғай, юмуртқа андомлиқтур. Илдизини масмум² қайнатиб ичса, мазарратини³ дафъ қилур эмиш.

Яна бир норунж мушобиҳи мева турунждур. Бажур ва Савод эли болинг дейдурлар. Бу жиҳаттин турунж пўстининг мураббосини мураббойи болинг дер эмишлар. Ҳиндустонда турунжни бажурий дейдурлар. Турунж икки навъ бўладур: бири чучук ва бемаза ва дил ошур. Чучук, еярга худ ярамас, магар пўсти мураббоға ярағай. Ламғонотнинг турунжи ушмундоқ дил ошур чучуктур. Яна Бажур турунжлари ва Ҳиндустон турунжлари турш бўладур ва хўб туршдурлар. Шарбати бисёр хушмаза ва хуштаъм бўладур, турунжнинг улуғлиғи хисравий қовунча бўлғай. Пўсти кўтур-путур ва ноҳамвордур. Учи иничка ва тумшуклуқ бўлур. Турунжнинг ранги норунж рангидин саригроқтур. Дарахти таналиқ дарахт бўлмас, кичикрак бўлур. Ва бута-бута бўлур, барги норунж баргидин улуғроқ бўлур.

Яна норунж мушобиҳи мевалардин сангторадур, ранги ва вазъи турунждекдур, ғояташ, мунинг териси сийдамдур⁴, ноҳамвор эмас, жузвий турунждин кичикракдур. Дарахти улуқ бўладур. Ўрук дарахтича бўладур, барги норунж баргига ўхшар, хўб туршлуғи бордур. Шарбати яхши лаззатлиқ ва хуштаъм бўладур. Бу лимудек муқаввийи⁵ меъдадур, норунждек музъиф⁶ эмас.

Яна норунж мушобаҳати мевалардин улуқ лимудурким, Ҳиндустонда галгал лиму дейдурлар. Андоми қоз юмуртқа-

¹ Юмуртқа – тухум. ² Масмум – захарланган. ³ Мазаррат – зарар.

⁴ Сийдам – текис. ⁵ Муқаввий – куч-қувват берувчи, мадад берувчи.

⁶ Музъиф – кучсизлантирувчи.

сига ўхшар, вале юмуртқадек икки боши иничкарак эмас. Мунинг пўсти ҳам сангтора пўстидек ҳамвордур, ғариб сероб бўладур.

Яна чанбирийдур, норунж мушобиҳидур. Андоми норунждектур, вале ранги сарикдур, норунжий эмас, иди турунж идига ўхшар, мунинг ҳам яхши туршлуғи бор.

Яна норунж мушобиҳи садофалдур, амурд андомлиқтур, ранги биҳи рангидектур. Чучук бўладур, вале чучук норунжча дил ошур эмас.

Яна норунж мушобиҳи амрадпалдур.

Яна норунж мушобиҳи карнадур. Мунинг улуғлуғи галгал лимуча бўлғай. Бу ҳам туршдур.

Яна норунж мушобиҳи амалбеддурким, бу уч йилдин бери эмди назарға келди. Андоқ дедиларким, игнани мунинг ичига солсалар эрир, туршлиғидинму экин, ё хосияттинму экин. Туршлиғи норунж ва лимуча бўлғай.

Яна Ҳиндустонда тавре гуллар бор дур: бир жосундур. Баъзи Ҳиндустоний қарҳал дейдур, гиёҳ эмас, дарахти соқлиқтур, гулбундин бир нима баландракдур, ранги анор гулидин ҳануз сабзроқтур, улуғлуғи қизил гулча бўлғай, вале қизил гул ғунча бўлғондин сўнг бир-ўқ очилур. Бу жосунким, очилди ўртасидин яна ҳам ушбу баргидин иничка бўлуб, танадек бир эллик узаб, яна ушбу жосун барглари очиладур. Ҳосил дусунба гул бўладур, холи аз ғаройиб эмас. Дарахтининг устида бисёр хушранг ва хушнамо кўрунадур, кўп турмайдур, бир кунда-ўқ пажмурда бўладур. Тўрт ой – пашкол ойларида асру ҳўб ва кўп очиладур, ғолибо аксар йил очилур. Вале бу кўклук била иди йўқтур.

Яна бир канирдир, оқ ҳам бўладур, қизил ҳам бўладур. Шафтолу гули вазълиқ панж барга бўладур. Қизил канирнинг шафтолу гулига шабоҳати бор. Вале канир гули ўн тўрт-ўн беш гул бир ерда очиладур, йироқтин бир улуқ гулдек кўрунадур. Мунинг бутаси гулбундин улуғроқтур. Қизил канирнинг тавреғина иди бор, хуш ояндадур. Бу ҳам пашколда кўп ва ҳўб очиладур. Бу ҳам аксар йил топилур.

Яна киярадур, бисёр латиф иди бор. Мушкнинг айби будурким, хушклуғи бордур, муни “мушки тар” деса бўлур. Бисёр латиф иди бордур. Агарчи ўзининг ғариб тавр

хайъати бордур, гулининг узунлуғи бир ярим қариш-икки қариш бўлғай. Вазъи ғарав баргидек узун барглардур. Мунинг тикони бордур. Гунчадек тикилғон ташқариғи барглари сабзроқ тиконлиқрак, ичкариғи барглари юмшоқроқ барглар бўладур. Ичкариғи баргларининг ораларида гулнинг ўртасидағидек нималар бўладур, яхши иди андин келадур. Янги чиқиб, ҳануз тана пайдо қилмағони эркак қамишнинг бутасига ўхшар. Мунинг барги яссироқтур ва тиконлик, таналиғи бисёр беандомдур, илдиэлари кўрунуб турубтур.

Яна ёсуман бўладур оқ, мунинг жамбулий дерлар. Бизнинг ер ёсуманларидин улугроқ ва иди тундроқ бўладур.

Яна ул вилоятларда тўрт фаслтур. Ҳиндустонда уч фасл бўлур: тўрт ойи ёздур, тўрт ойи пашкол¹, тўрт ойи қиш. Ойларининг ибтидоси ҳилолий ойларнинг истиқболидиндур². Ҳар уч йилда бир ойни пашкол ойлариға зиёда қилурлар. Яна уч йилда қиш ойлариға зиёда қилурлар. Яна уч йилда ёз ойлариға. Буларнинг кабисаси будур.

Читар, байсок, жит, асор — тобистон³; мувофиқи: ҳут ва ҳамал ва савр ва жавзо.

Сован, бодун, кувор, котик — пашкол; мувофиқи: саратон ва асад ва сунбула ва мезон.

Ағхан, пўс, моҳ, погун — зимистон; мувофиқи: ақраб ва қавс ва жадй ва далв.

Ҳинд эли фусулниким, тўрттар ой тайин қилибтурлар, ҳар фаслда яна иккирар ойни иссиқнинг ва ёғиннинг ва совуқнинг зўри тутубтурлар. Ёз ойларидин икки сўнгги ойким, жит била асордур, иссиқнинг зўри бу икки ойдур. Пашкол ойларидин икки бурунғи ойким, сован ва бодундур, ёғиннинг зўри бу икки ойдур. Қиш ойларидин икки ўртадаги ойким, пўс ва моҳдур, совуқнинг зўри бу икки ойдур. Бу эътибор била буларнинг фасли олти бўладур.

Кунларга ҳам от кўюбтурлар: шанба (соничар); якшанба (айтвар); душанба (сумвар); сешанба (монгалвар); чаҳоршанба (будвор); панжшанба (бриспотвор); одина (сукрвор).

Нечукким, бизнинг вилоятлар истилоҳида кеча-кундузни йигирма тўрт қисмат⁴ қилибтурлар, ҳар қайсини бир

¹ Пашкол — куз. ² Истиқбол — келажак замон. ³ Тобистон — ёз. ⁴ Қисмат — тақсим, ҳисса, бўлиш.

соат дебтурлар ва ҳар соатни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир дақиқа дебтурларким, бир кеча ва кундуз минг тўрт юз дақиқа бўлғай. Дақиқанинг миқдори тақрийбан олти қатла “фотиҳа”ни “бисмилло” била ўқуғунчадурким, бир кеча-кундуз секкиз минг олти юз қирқ навбат “фотиҳа”ни “бисмилло” била ўқуғунча бўлғай.

Ҳинд эли кеча-кундузни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсини бир гири¹ дебтурлар, яна кечани тўрт ва кундузни тўрт қисмат қилибтурлар. Ҳар қайсини бир паҳр² дебтурларким, форсиси пос³ бўлғай. Ул вилоятларда пос ва посбон эшитилур эди, бу хусусият била маълум эмас эди.

Ушбу маслаҳатқа Ҳиндустоннинг жамиъ мўътабар шаҳрларида жамъи муқаррар ва муайяндурларким, карёлий дерлар, биринждин бир ясси нима қўюбтурлар, улуғлуғи табақча бўлғай, қалинлиғи икки элликча бўлғай. Бу биринжни “карёл” дерлар. Бу карёлни бир баланд ерда овизон⁴ қилибтурлар. Яна бир тослари⁵ бор жом соат, анинг қуйиси тушукдур, ҳар гирида бир тўлар, карёлийлар навбат била тосни сувға қўюб мунтазирдурлар. Масалан: кун туғар вақтгаким, бу тосни қўйдилар, тос бир тўлса, тўқмоқлари била карёлға бир урарлар, икки тўлса, икки, то паҳр тугагунча, ҳар паҳрким, туганса, аломати будурким, тўқмоқни карёлға бот-бот ғалаба-ғалаба қоқарлар. Агар кундуздин аввалғи паҳр бўлгон бўлса, бот-бот қоққондин сўнг даранги қилиб, бир навбат қоқарлар. Иккинчи паҳр бўлгон бўлса, бот-бот қоққондин сўнг икки қоқарлар, учунчида уч, тўртунчида тўрт. Кундузнинг тўрт паҳриким туганди, кеча паҳридин бошлаб ушбу дастур била кечанинг тўрт паҳрини тутатурлар.

Бурун карёлийлар кеча-кундузда паҳр туганганда-ўқ паҳр аломатини қоқарлар эди. Кечалар уйқудин уйғонғонларға уч гири ё тўрт гирининг қоққон уни келса эди, маълум бўлмас эдиким, иккинчи паҳрмудур, ё учунчи паҳрмудур. Мен буюрдумким, кеча гириларини ва булутлуқ кундуз гириларини қоққондин сўнг, паҳрнинг аломатини

¹ Гири – йигирма икки минут ўн секундга барабар келадиган вақт ўлчови. ² Паҳр – бир кеча-кундузнинг саккиздан бири, уч соатли вақт. ³ Пос – кечанинг саккиздан бир қисми. ⁴ Овизон – осилган. ⁵ Тос – тоғора.

қоққайлар, масалан, кечанинг аввалги паҳридин уч гири қоққондин сўнг, даранг қилиб, паҳрнинг аломатини яна бир ҳам қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу уч гири аввалги паҳрдиндур. Кечанинг учунчи паҳридин тўрт гири қоққондин сўнг, даранг қилиб, паҳрнинг аломатини уч қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу тўрт гири учунчи паҳрдиндур, хили яхши бўлди. Кеча ҳар вақт уйғонғонда карёл уни келса, мушаххас бўладурким, қайси паҳрдин неча гири бўлубтур.

Яна ҳар гирини олтмиш бўлубтурлар, ҳар бирини пул¹ дебтурларким, бир кеча-кундуз уч минг олти юз пул бўлғай. Яна ҳар бир пул миқдорини олтмиш қатла кўзни юмуб очқунча дебтурларким, кеча-кундуз икки юз ўн олти минг кўзни юмуб очқунча бўлғай, Бир пулни тажриба қилилди, тақрийбан секкиз қатла “қулху олло”ни “бисмилло”била ўқуғунча бўлдимким, кеча-кундуз йигирма секкиз минг секкиз юз “қулху олло”ни “бисмилло” била ўқуғунча бўлғай.

Я н а ҳ и н д э л и вазнларни тавре таъйин қилибтурлар: секкиз рати бир моша, тўрт моша бир тонгким, ўттуз икки рати бўлғай. Беш моша бир мисқолким², қирқ рати бўлғай. Ўн икки моша бир тўлаким, тўқсон олти рати бўлғай. Ўн тўрт тўла бир сер. Бу худ муқаррардурким ҳар ерда қирқ сер бир ботмон бўлур, ўн икки ботмон бир мони бўлур. Юз монини бир миноса дерлар. Жавоҳир ва марворидни тонг била тортарлар.

Яна ҳинд эли ададни³ ҳам хўб тайин қилибтурлар: юз мингни лак дерлар, юз лакни курур дерлар. Юз курурни арб дерлар. Юз арбни карб, юз карбни нил, юз нилни падам, юз падамни сонг. Бу ададларнинг тайини Ҳиндустон молининг кўплугининг далилидур.

Ҳиндустон элининг кўпраги кофир бўладур. Ҳинд эли кофирни ҳинду дерлар. Ҳиндулар аксар таносухий бўладур. Омил⁴ ва мустаъжир⁵ ва коргузор⁶ тамом ҳиндудур.

¹ Пул – бир тўда, бир талай, аллақанча. ² Мисқол – эски оғирлик ўлчови бўлиб, бир қадоқнинг 84 дан бир қисми (тахминан 4,1 гр.)

³ Адад – сон, саноқ. ⁴ Омил – амал қилувчи, ишловчи; амалдор, ҳоким.

⁵ Мустаъжир – савдо билан шуғулланувчи. ⁶ Коргузор – иш бошқарувчи.

Бизнинг вилоятларда, саҳрода юрур элнинг қабила-қабила отлари бўлур, мунда вилоят ва кентларда мугаваттин элларнинг қабила-қабила отлари бўладур.

Яна ҳар ҳирфағарким бор, ота-отасидин бери ул ҳирфани қила келибтур.

Ҳиндустон кам латофат ер воқеъ бўлубтур. Элида ҳусн йўқ ва ҳусни ихтилот¹ ва омизиш² ва омаду рафт йўқ ва табъ³ ва идрок ва адаб йўқ ва қарам ва мурувват йўқ ва ҳунарларида ва ишларида сиёқ⁴ ва андом ва ража⁵ ва гўния йўқ ва яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совуқ сув йўқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва шамъ йўқ ва машъал йўқ, шамъдон йўқ ва шамъ ва машъал ўрнига жамиъ касир чиркини бўладур, “девтий” дейдурлар, чап иликларига кичикрак сепоя⁶ тутубтурларким, бу сепоянинг бир поясининг учида шамъдоннинг бошидек бир темурни сепоя йиғочиға беркитибтурлар, Бир йўғон фатиланиким⁷, бош бармоқча бўлғай, сепоянинг темурлук йиғочиға боғлабтурлар, ўнг иликларида бир кадудурким, тўшукуни торроқ қўюбтурларким, ёғи андин иничка чубуруб⁸ оқадур. Ҳарқачон фатилага ёғ эҳтиёж бўлса, бу кадудин ёғ қуядурлар. Улуғларнинг бу девтийлари юз-икки юз бўладур, шамъ ва машъал ўрнига муни истиъмол қиладурлар. Подшоҳлари ва бекларига кечалар шамъға эҳтиёж бўлғулуқ иш бўлса, ушбу чиркин девтийлар бу чироғни келтуруб, яқин олиб турадурлар.

Дарёларидин ва қора сувларидин ўзгаким, жарлар ва чуқурларда оқадур, боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ. Ва иморатларида сафо ва ҳаво ва сиёқ ва андом йўқ. Раият резапой⁹ эли тамом яланғоч юруйдурлар. Лункутадек¹⁰ бир нима боғлайдурлар, киндикдин икки қариш қуйи, қисик латта солилиб турубтур, бу солинғон қисик латтанинг устида яна бир парча латта бор, лункутанинг боғинингким,

¹ Ихтилот – аралашиш, қотишиш, борди-келди қилиш. ² Омизиш – аралашиши, бориш-келиш. ³ Табъ – қобилият. ⁴ Сиёқ – тартиб, башара, тарз, йўсин. ⁵ Ража – режа. ⁶ Сепоя – ёғочдан ишланган уч оёқли тиргович. ⁷ Фатила – пилик, пилта. ⁸ Чубурмоқ – бир-бири кетидан юрмоқ. ⁹ Резапой – кичик шахс, тубан одам. ¹⁰ Лунг – лунги, белбоғ.

боғларлар, ул парча латтани икки бутнинг аросидин олиб, кейин лункутанинг боғидин ўтқариб беркитадурлар. Хотунлари худ бир узун лунг боғлабтурлар, ярмини белларига, ярмини бошларига соладурлар.

Латофатеким, Ҳиндустонда бор-улуқ вилоятдур. Ва олтун ва ярмоғи қалин бўладур ва пашкол ҳаволари бисёр хўб бўладур. Гоҳ куни бўладурким, ўн- ўн беш, йигирма қатла ёғадур. Ёғинларида бир замонда селлар келадур, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқадур. Ёғар маҳаллида ва ёғиб турғон маҳалларида ғариб яхши ҳаволар бўладур, андоқким, ҳавонинг эътидоли¹ ва латофати² андин ўтмас. Айби будурким, ҳаво кўп пурнам³ бўладур.

Ул вилоятларнинг ёйларига пашкол ўлса, худ отиб бўлмайдур, тез бузуладур, не ёлғуз ёй, жиба⁴ ва китоб, рахт⁵ ва матоъга – бориға таъсир қиладур. Иморат ҳам кўп турмайдур. Пашколдин бошқа ҳам қиш ва ёз яхши ҳаволардур, вале шимол ели ҳамиша кўпадур⁶. Гард⁷ ва хок⁸ хили бўладур. Ёзлар савр ва жавзода пашколга ёвуқ бу ел йилда тўрт-беш навбат бисёр тунд⁹ кўпадур. Андоқким, гард ва хок ул мартабада бўладурким, бир-бирни кўруб бўлмайдур, муни “анди” дейдурлар. Жавзо иссиқ бўладур, вале онча беиътидол¹⁰ иссиқ эмастур. Балх ва Кандаҳорнинг иссиғича йўқтур ва имтидоди¹¹ худ ул ерларнинг иссиғининг ярмисича бўлғай.

Яна бир латофати будурким, Ҳар синфдин ва ҳар ҳирфагардин¹² беҳад ва бениҳоят кўптур. Ҳар иш учун ва ҳар нима учун жамиъ муқаррар ва муайяндурким, ота-оталаридин бери ул иш ва ул нимани қила келгандурлар. Нечукким, “Зафарнома”да Темурбекнинг “масжиди сангин” иморатини қилурда Мулло Шараф мундоқ муболаға била битибдурким, Озарбайжон ва Форс ва Ҳиндустон ва яна ўзга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз киши масжидда иш қилурлар эди. Бир Ограда ушбу

¹ Эътидол – ўртача ҳолат, нормаллик. ² Латофат – латифлик, гўзаллик. ³ Пурнам – серёгин. ⁴ Жиба – металлдан тўқиб ясалган қадимги урушт кийими, совут, темир кийим. ⁵ Рахт – уй асбоб-анжом; кийим-кечак; йўл юки. ⁶ Кўпмоқ – кўзгалмоқ, турмоқ, кўтарилмоқ. ⁷ Гард – чанг. ⁸ Хок – тупроқ. ⁹ Тунд – шиддатли, қаттиқ. ¹⁰ Беиътидол – муътадил эмас, беқарор, тартибсиз, ўртача ҳолатдан ташқари. ¹¹ Имтидод – чўзилиш, узайиш. ¹² Ҳирфагар – хунараманд.

Огранинг сангтарошларидин менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз сексон киши иш қилурлар эди. Яна Ограда ва Секрида ва Биёнада ва Дулпурда ва Гувалёрда ва Кўлда минг тўрт юз тўқсон бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди. Ҳар ҳирфагар ва ҳар коригардин ушбу қиёс била Ҳиндустонда беҳад ва бениҳоятдур.

Бу вилоятларким, Беҳрадин Баҳорғача ҳоло менинг тасарруфимдадур, эллик икки курурдур, нечукким, бу муфассалидин мужмали¹ маълум бўлғусидур. Бу жумладин секкиз-тўққуз курур рой ва рожаларнинг парганаларидурким, итоат қилиб, қадимдин бу парганаотни ваҳҳи истиқомат тариқида топибтурлар (339 – 361-бетлар).

Кобул вилояти тўртунчи иқлимдиндур. Маъмуранинг ўртасида тушубтур. Шарқи Ламғонот ва Пуршовар ва Ҳашанғар ва баъзи Ҳинд вилоятидур. Фарби кўҳистонлардурким, Карнуд ва Ғур ул кўҳистондадур. Бу тарихда ҳазора ва накдарий қавмнинг маъман² ва маскани бу тоғлардур.

Шимоли Қундуз ва Андароб вилоятидур. Ҳиндукуш тоғи воситадур. Жануби Фармул ва Нағар ва Банну ва Афғонистондур.

Мухтасар вилоятдур. Тулоний³ воқеъ бўлубтур. Тули⁴ машрикдин мағрибқа боқадур. Атроф ва жавониби тамом тоғдур. Қалъаси тоғқа пайвастдур. Қалъанинг ғарб-жануб тарафи кичикрак парча тоғ тушубтур. Ул тоғнинг қулласида⁵ Шоҳи Кобул иморат қилгани учун бу тоғни Шоҳи Кобул дерлар. Бу тоғнинг ибтидоси Деврин тангисидиндур⁶. Деҳи Яъқуб тангисида туганур. Гирдо-гирди икки шаръий⁷ бўлғай. Бу тоғнинг доманаси тамом боғоттур. Менинг амми Улуғбек Мирзо замонида Вайс атка Мирзонинг аткаси бу тоғнинг доманасида бир ариқ чиқарибтур. Доманадаги боғот тамом бу ариқ била маъмурдур. Поёни об⁸ Гулкина отлиқ маҳалладур, хилват гўшадур. Ғалаба лавандлиқлар⁹ анда қилилиб эди. Гоҳи мутояба йўсунлуқ Хожа Ҳофизнинг бу байтини тағйир¹⁰ била ўқулур эдиким:

¹ Мужмал – лўнда, қисқа. ² Маъман – омонлик жойи, тинч жой. ³ Тулоний – узунасига, узунчоқ. ⁴ Тул – бўй, узунлик. ⁵ Қулла – чўққи. ⁶ Танғи – тоғ оралигидаги тор жойлар. ⁷ Шаръий – икки-уч километр миқдордаги узунлик ўлчови. ⁸ Об – сув. ⁹ Лаванд – бебош, ялқов, дайди, дангаса. ¹⁰ Тағйир – ўзгартириш.

Эй хуш он вақт ки бепову сар айёме чанд,
Сокини Гулкина будем бабадномийе чанд¹.

Қалъанинг жанубида Шоҳи Кобулнинг шарқида бир улғ кўл тушубтур. Гирдо-гирди бир шаръий ёвушур. Шоҳи Кобул тоғидин Кобул сари боқа уч кичикрак чашма чиқар, иккиси Гулкина навоҳисидадур. Бир чашма бошида Хожа Шаму отлиқ мазордур; яна бирида Хожа Хизрнинг қадамгоҳидур. Бу икки ер Кобул элининг гаштгоҳидур². Яна бир чашма Хожа Абдусамад тўғрисидадур, Хожа Рўшноийи дерлар.

Шоҳи Кобул тоғидин бир тумшуқ айрилиб келибтур, Уқобайн дерлар. Уқобайндин бошқа яна парчагина тоғ тушубтур. Кобул қалъасининг арки бу тоғнинг устидадур. Улғ кўрғон аркнинг шимолидадур. Бу арк ғариб муртафеъ³ ва яхши ҳаволиқ ер воқеъ бўлубтур. Бу улғ кўл ва уч ўлангаким, Сияҳсанг ва Сунак кўрғон ва Чолок бўлғай, мушрифтур⁴. Борча оёқ остидадур. Ўланлар сабзалиқ маҳалида бисёр яхши кўрунур. Ёзлар Кобулда шимолий ели кам эсадур. Паравон ели дерлар. Аркта шимол сари даричалиқ уйлар асру хушҳаводур.

Мулло Муҳаммад Толиб муаммойи Кобул аркининг таърифида бир байтни Бадиуззамон Мирзо отиға боғлаб ўқур эди. Байт будурким:

Бихўр дар арки Кобул май, бигардон коса пайдарпай,
Ки ҳам кўҳасту ҳам дарёу ҳам шаҳрасту ҳам саҳро⁵.

Ҳиндустоний ғайри Ҳиндустонни Хуросон дер. Нечук-ким, араб ғайри арабни Ажам дер. Ҳиндустон била Хуросон орасида хушки⁶ йўлдин икки бандардур. Бир Кобул, яна бир Кандаҳор. Кошғар ва Фарғона ва Туркистон ва Самарқанд ва Бухоро ва Балх ва Ҳисор ва Бадахшондин қорвон Кобулға келурлар. Хуросондин қорвон Кандаҳорға келур. Ҳиндустон била Хуросонға восита бу вилояттур. Бисёр яхши

¹ Қандай яхши вақтлар эдики, неча кунлар бош-оёқсиз бир қанча ёмон отлиқлар билан бирга Гулкинада турар эдик. ² Гаштгоҳ – сайргоҳ. ³ Муртафеъ – баланд кўтарилган, юқори. ⁴ Мушриф – яқин, ёндош, баланд ер. ⁵ Кобул аркида май ич, косани кетма-кет айланткири, бу ер ҳам тоғ, ҳам дарё, ҳам шаҳр, ҳам саҳродир. ⁶ Хушк – қуруқ, қуруқлик.

савдохонадур. Савдогарлар Хитойга ё Румга борсалар, ушмунча-ўқ савдо қилгайлар. Ҳар йил етти-саккиз-ўн минг от Кобулга келур. Қуйи Ҳиндустондин ўн-ўн беш-йигирма минг ўйлуқ корвон Кобулга келур. Ҳиндустон(дин) оқ рахт¹ ва қанд ва набот ва шакар ва ақоқир² келтурурлар. Кўп савдогар бўлгайким, даҳ си, даҳ чилга³ рози бўлмағай.

Хуросон ва Ироқ ва Рум ва Чин матои Кобулда топилур: Ҳиндустоннинг худ бандаридур.

Гармсера⁴ ва сардсери⁵ ёвуқтур. Кобулдин бир кунда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қор ёғмас. Икки соати нужумийда⁶ андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қори ўксумас, магар аҳёнан андоқ ёз келгайким, қор қолмағай. Гармсери⁷ ва сардсери⁸ мевалар Кобул тавобида кўптур ва ёвуқтур. Кобул ва кентларида сардсери⁹ мевалардин узум ва анор ва ўрук ва олма ва биҳи ва амруд ва шафтолу ва олу ва санжид ва бодом ва янғоқ кўптур. Мен олу-болу ниҳоли келтуруб эктурубмен, яхши олу-болулар бўлди ва ҳануз тараққийда эди.

Гармсери¹⁰ мевалар мисли норунж ва турунж ва амлук ва найшакар Ламғоноттин келтурурлар. Найшакарни келтуруб эктуруб эдим. Чилғузани Нижровдин келтурурлар. Кобул атрофидаги Кўҳистондин асал бисёр келур. Шаҳдоналари бордур. Бир Ғазни тарафидаги Кўҳистондин асал келмас. Кобулнинг ривочи ҳў бўлур, биҳи била олуси ҳам яхшидур, Бодринги даги яхши бўлур.

Бир навъ узум бўлур, оби ангур дерлар, хили яхши узумдир. Маст чоғирлари¹¹ бўлур. Хожа Хованд Саид Домани кўҳийнинг чоғири тундуқ била машҳурдур. Ағарчи ҳоло тақлид бирла андин таъриф қиладурларки, “лаззати май маст донад, ҳушёронро чи ҳаз”¹².

Экини яхши бўлмас. Агар Хуросон тухуми бўлса, филжумла ёмон бўлмас. Бисёр латиф ҳавоси бор. Кобул ҳавосидек, ҳаволиқ ер оламда маълум эмаским, бўлгай. Ёзларда кечалари пўстинсиз ётиб бўлмас. Қишлар ағарчи қори аксар улуг тушар, вале

¹ Рахт — кийим, кийимлик; уй асбоб-анжомии; сафар анжомии.
² Ақоқир — бир хил даволовчи ўсимлик илдици. ³ Даҳ си, даҳ чил — учдан бир, тўртдан бир. ⁴ Гармсера — иссиқ иқлим, иссиқ шамол.
⁵ Сардсера — совуқ ер, совуқ иқлим. ⁶ Соати нужумий — астрономик соат. ⁷ Чоғир — шароб, май. ⁸ “Майнинг лаззатини маст билади, ҳушёрларга мундан нима баҳра бор?”

муфрит¹ совуғи йўқтур. Самарқанд ва Табриз ҳам хушҳаволикқа машҳурдур, вале муфрит совуқлари бордур.

Атрофида тўрт хўб ўланг² воқеъ бўлубтур. Шарқ-шимолий тарафи Сўнак қўрғон ўлангидур. Кобулдин икки куруҳ бўлғай, яхши ўлангдур. Ўти отқа созвордур, чибини кам бўлур.

Ғарби-шимоли Чолок ўлангидур, Кобулдин бир куруҳдур, кенг ўлангдур, ёзлар чибини отқа ташвиш берур.

Ғарби Деврин ўлангидур. Агарчи мунда икки ўланг, бир тепанинг ўлангидур. Яна бир Қўш Нодир ўлангидур. Бу ҳисоб била беш ўланг бўлғай, ҳар икки ўланг Кобулдин бирор шаръий бўлғай, мухтасар³ ўланглардур. Вале ўти отқа бисёр созвордур, чибини бўлмас. Кобул ўлангларида бу ўлангларча ўланг йўқтур.

Шарқи Сияҳсанг ўлангидур. Чармгарон дарвозаси била бу ўланг орасида восита Қутлуқ қадамнинг гўрхонасидур. Ёзлар чибини кўп бўлур учун, бу ўлангни кам қўрурлар. Бу ўлангга пайваст Камарий ўланги ҳам бор. Бу эътибор била Кобул гирдида олти ўланг бўлғай, вале тўрт ўланг машҳурдур.

Кобул вилояти берк вилояттур, ёт ёғи бу вилоятқа кирмағи мушкулдур. Балх ва Қундуз ва Бадахшон била Кобул орасида Ҳиндукуш тоғи тушубтур. Бу тоғдин етти йўл ошар, уч йўл Панжҳирдадур. Юқорироқ Жавак кўталидур, андин қуйироқ Тул, андин қуйироқ Бозорак. Бу уч кўталдин яхшироғи Тулдур. Вале йўли бир нима узунроқдур. Фолибо бу жиҳаттин Тул⁴ дерлар. Тўғрироғи Бозоракдур. Тул ва Бозорак Саробқа тушар. Бозорак кўталини Сароб эли Порандий отлиқ кентига инар учун Порандий кўтали дерлар.

Яна бир Парвон йўлидур, улуғ кўтал била Парвон орасида яна етти кўтал бор учун Ҳафтбача дерлар. Андароб тарафидин икки йўл келиб, улуғ кўталда қотилиб Ҳафтбача била Парвонга келур. Бисёр пурмашаққат йўлдур. Уч йўл Ғурбандтадур. Парвон йўлига ёвуқроқ йўл. Янгийўл кўталидур⁵. Валиён ва Ҳинжонга инар⁶. Яна бир йўл Қипчоқ

¹ Муфрит – ҳаддан ортиқ. ² Ўланг – ўтлоқ, майса, гиёҳ. ³ Мухтасар – кичкина, ихчам. ⁴ Тул – узун, бўй, узунлик. ⁵ Кўтал – доvon, тоғдан ошиладиган йўл. ⁶ Инмоқ – юқоридан пастга тушмоқ.

кўталидур. Андароб суйи била Қизил сувнинг қотилишига инар. Бу йўл дағи яхшидур.

Яна бир йўл Шибарту кўталидур. Ёзлар сув улғайса, Шибарту кўталидин ошиб, Бомиён ва Сайгон била юрурлар. Қишлар Обдара била юрушурлар. Қишлар тўрт-беш ой жамиъ йўллар боғланур, бир Шибарту йўлидин ўзга. Бу кўталдин ошиб, Обдара била юрурлар. Ёзлар сувлар кирганда ҳам бу йўлларнинг қишқи ҳукми бор. Не учунким, Такоб йўллари сув улуғ бўлгондин ўтуб бўлмас. Такоб била юрмай, тоғ била юрур хаёл қилсалар, убур¹ мутааззирдур. Кузлар уч-тўрт ойким, қор камдур ва сувлар кичик бўлгонда, бу йўлларнинг убури маҳаллидур. Тоғлардин ва тангилардин қуттоут-тариқ кофир кам эмастур. Хуросон тарафидин келур йўл Кандаҳор била келур. Бу йўл туп-туз йўлдур. Бу йўлда кўтал йўқтур.

Ҳиндустон тарафидин тўрт йўл чиқар, бир йўл Ламғонот била. Бу йўлда Хайбар тоғларида озроқча кўтал бор. Яна бир йўл Бангаш била, яна бир йўл Нағар била, яна бир йўл Фармул била. Бу йўлларда ҳам озроқча кўталлар бор. Синд суйининг уч гузаридин² ўтуб, бу йўллар била келурлар. Нилоб гузаридин ўтганлар Ламғонот била келурлар. Қишлар Кобул суйи била Синд суйининг қотилишидин юқорроқ Синд суйини ва Кобул суйини гузар била ўтарлар. Мен аксар Ҳиндустон черикларигаким келдим, гузарлар била ўттим. Бу навбатким, келиб, Султон Иброҳимни босиб олиб, Ҳиндустонни фатҳ қилдим, Нилоб гузаридин кема била ўттим. Ушмундин ўзга Синд суйидин ҳеч ердин кемасиз ўтса бўлмас. Динкут гузари била ўтганлар Бангаш била келурлар. Чупора гузари била ўтганлар агар Фармул била келсалар, Ҳазни келурлар ва агар Дашт била борсалар, Кандаҳор борурлар.

Мухталиф³ ақвом Кобул вилоятида бордур. Жулгасида⁴ ва тузларида атроқ ва аймоқ ва аъробдур. Шаҳрида ва баъзи кентларида сортлардур. Яна баъзи кентларида ва вилоётида пашойи ва парожии ва тожик ва бараки ва афғондур. Ҳазни

¹ Убур – сувдан кечиш. ² Гузар – ўтиш, кечиш, ўтиладиган жой.

³ Мухталиф – турли, ихтилофли, қовушмаган, хилма-хил. ⁴ Жулга – яйлов, ўтлоқ; тоғ этагидаги жарлик ер.

тоғларида ҳазора ва накдаридур. Буларнинг орасида баъзи мўғулий тил била ҳикоят қилурлар. Шарқи шимолий тарафидаги тоғлар кофиристондур, мисли Катур ва Габрак ва жануби Афғонистондур.

Ўн бир-ўн икки лафз била Кобул вилоятида талаффуз қилурлар; арабий, форсий, туркий, мўғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. Мунча мухталиф ақвом ва муғойир¹ алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоятта бўлғай.

Вилоёти ўн тўрт тумандур. Самарқанд ва Бухоро ва яна бу навоҳида вилоятчаларниким, бир улуг вилоят таҳтида² бўлғай, туман дерлар. Ва Андижон ва Кошғар ва ул орада ўрчин ва Ҳиндустонда паргана дерлар. Агарчи Бажур ва Савод ва Паршовар ва Ҳашанғар бурун Кобул тавобииндин экандур, бу тарихда афғон қавми жиҳатидин баъзи бузулуб, баъзиси афғонга кирибтур. Вилоятлиги қолмабтур (185–189-бетлар).

Ш у а р о д и н³: Бу жамънинг саромад⁴ ва сардафтари⁵ Мавлоно Абдурахмон Жомий эди. Яна Шайхим Суҳайлий ва Ҳусайн Али Туфайлий жалоийр эдиким, отлари ва сифатлари Султон Ҳусайн мирзонинг беклари ва ичкилари чаргасида мазкур ва мастур бўлди.

Яна Осафий эди, вазирзода учун Осафий тахаллус қилибтур. Шеъри ранг ва маънидин холи эмастур. Агарчи ишқ ва ҳолдин бебахрадур. Ўзининг даъвоси бу эдиким, мен ҳаргиз ҳеч газалимни йиғиштурмоқ водисида бўлмадим. Голибо такаллуф⁶ бўлғай. Бу газалиётини иниси ё қаробати⁷ жамъ қилибтур. Фазалдин ўзга навъ шеър кам айтибтур. Мен Хуросон борғонда мулозамат қилиб эди.

Яна Биноий эди, Ҳириликтур, отаси устод Муҳаммад Сабз банно⁸ учун мундоқ тахаллус қилибтур. Фазалида ранг ва ҳол бордур, девон тартиб қилибтур, маснавийлари ҳам бор. Бир манавийси бор, мевалар бобида, мутақориб баҳрида, бемуҳассал⁹ нима дебтур, бекоре қилибтур. Яна

¹ Муғойир – қарама-қарши, ўзга, бошқа. ² Таҳт – ост, таг. ³ Ҳусайн Бойқаро давридаги Ҳирот адабий муҳитидаги шоирлар баёни. ⁴ Саромад – олдинги, илғор. ⁵ Сардафтар – пешқадам, олдиндаги, илғор. ⁶ Такаллуф – ўзини қийнаш; ҳашамат, безак. ⁷ Қаробат – яқин қариндошлик, яқинлик. ⁸ Банно – бинокор, қурувчи уста. ⁹ Бемуҳассал – унумсиз, ҳосил бермайдиган.

бир мухтасар маснавийси бор, ҳафиф баҳрида. Яна бир улуғроқ маснавийси бор, ул ҳам ҳафиф баҳрида, бу маснавийни сўнгралар тугатиб эди. Бурунлар мусиқийдин беҳабар экандур, бу жиҳаттин Алишербек таън қилур экандур. Бир йил Мирзо Марвға қишлай борғанда Алишербек ҳам борур. Биноий Ҳирида қолур. Ул қиш мусиқий машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар¹. Ёз Мирзо Ҳири келганда савт ва нақш² ўткарур. Алишербек таажжуб қилиб таҳсин қилур. Мусиқийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши бор, нуҳрангға мавсум. Бу тўққуз рангнинг туганиши ва нақшнинг майлоси росттадур.

Алишербекка хили мутаарриз³ экандур. Бу жиҳаттин хили жафолар торгти. Охир тура олмай Ироқ ва Озарбайжонға Яъқуббек қошиға борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди. Ҳарифи⁴ мажлис бўлуб эди, Яъқуббек ўлгандин сўнг ул вилоятларда турмай, Ҳириға келди. Ҳануз зарофат⁵ ва тааррузи бор эди. Ул жумладин бири будурким бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийнинг (орқаси)ға тегар, Алишербек мутояба била дерки, “ажаб балоест дар Ҳири агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад”⁶. Биноий дерким, “агар жамъ мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад”⁷. Охир бу зарофатлардин яна Ҳиридин Самарқанд азимати⁸ қилди.

Алишербекки қалин нималар ихтироъ қилиб эди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун “Алишерий” дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка иснод қилурлар эди. Нечукким Алишербек қулоқ оғриғида ёғлиқ⁹ боғлагон учун хотунлар кўк ёғлиқни қийиқ боғлагонни “нози Алишерий” от қўйдилар. Бу жумладин Биноий Ҳиридин азимат қилур вақт эшағи учун полондўзга¹⁰ ғайри мукаррар полоне¹¹ буюрур, отини “Алишерий” дер, “полони Алишерий” машҳур бўлди.

¹ Ишлар боғлар — куйлар бас талар. ² Савт ва нақш — куй, мақом.

³ Мутаарриз — тўқнашувчи, қаршилиқ кўрсатувчи. ⁴ Ҳариф — улфат.

⁵ Зарофат — нозикфаҳмлик, хушчақчақлик; қочирим сўз, ҳазилнамо сўз. ⁶ “Ажаб бир балодирки, Ҳиротда оёғингни узатсанг, шоирнинг орқасига тегди”. ⁷ “Йиғсанг ҳам, шоирнинг орқасига тегди”. ⁸ Азимат — сафарга жўнаш. ⁹ Ёғлиқ — рўмол. ¹⁰ Полондўз — тўқим тўқувчи. ¹¹ Полон — тўқим.

Яна Сайфий Бухорий эди, филжумла муллолиғи бор эди. Ўқугон китобларининг мафсалини¹ элга кўрсатиб, муллолиғини исбот қилур эди. Девон тартиб қилибтур, яна бир девони ҳам борки, жамиъ ҳирфагарлар² учун айтибтур, масални кўп айтибтур. Маснавийси йўқтур. Нечукким, бу қитъа анга долдур:

Маснавий гарчи суннати шеъраст,
Ман ғазал фарзи айн медонам.
Панж байтеки дилпазир бувад,
Беҳтар аз хамсатайн медонам³.

Бир форсий арузи бор. Бисёр камсухандур⁴, бир ҳисоб била асру пурсухандур⁵. Камсухан бу маъни билаким, кераклик нималарни битимайдур. Пурсухан бу маъни билаким, равшан ва зоҳир калималарни нуқта ва иъробигача битибтур. Чоғирни ёмон ичар экандур, бадшароб экандур. Маҳкам зарб мушти бор экандур.

Яна Абдуллоҳи маснавийгўй эди, Жомдиндур. Муллонинг хоҳарзодаси бўлур, тахаллуси “Ҳотифий” эди. “Хамса” муқобаласида⁶ маснавийлар айтибтур. “Ҳафт пайкар” муқобаласида айтқон маснавийсиға “Ҳафт манзар” от қўюбтур. “Искандарнома” муқобаласида “Темурнома” айтибтур. Бу маснавийлардин “Лайли ва Мажнун” машҳурроқтур. Агарчи латофати шуҳратича йўқтур.

Яна Мир Ҳусайн Муаммой эди. Голибо муаммони онча ҳеч ким айтқон эмас. Ҳамиша авқоти муаммо фикриға масруф экандур. Ажаб фақир ва номурод ва бебахт киши экандур.

Яна Мулло Муҳаммад Бадахший эди. Ишкамиштиндур. Ишкамиш Бадахшон дохили⁷ эмастур. Ажабтурким, “Бадахший” тахаллус қилибтур. Шеъри бу мазкур бўлгон шоирларнинг шеърича йўқтур. Муаммода рисола битибтур, муаммоси ҳам хили яхши эмас. Хушсуҳбат киши эди. Самарқандда манга мулозамат қилиб эди.

¹ Мафсал – банд, бўғим. ² Ҳирфагар – ҳунар эгаси. ³ Маснавий шеърнинг суннати бўлса ҳам, мен ғазални фарзи айн деб биламан. Дилга ёққан беш байтни икки “Хамса”дан яхшироқ деб биламан. ⁴ Камсухан – камсўз. ⁵ Пурсухан – кўпсўз. ⁶ Муқобала – бир нарсанинг қаршисида бўлиш. ⁷ Дохил – кирувчи.

Яна Юсуф Бадиий эди, Фаргона вилоятидиндур, касидани ёмон айтмас экандур.

Яна Оҳий эди, ғазални тавре¹ айтур эди, сўнгралар Ибн Хусайн мирзо қошида бўлур эди, соҳиб девондур.

Яна Муҳаммад Солиҳ эди, чошнилик² ғазаллари бор, агарчи ҳамворлиғи³ чошнисича йўқтур, туркий шеъри ҳам бор, ёмон айтмайдур. Сўнгра Шайбонийхон қошига келиб эди, филжумла риоят⁴ қилиб эди. Шайбонийхоннинг отиға бир туркий маснавий битибтур. “Рамали мусаддаси махбун” вазнидаким “Субҳа” вазни бўлғай, бисёр сушт ва фурудтур⁵, ани ўқуғон киши Муҳаммад Солиҳнинг шеъридин безътиқод⁶ бўлур. Бир яхши байти будур:

Бўлди Танбалға ватан Фаргона,
Қилди Фарғонани танбалхона.

Андижон вилоятини танбалхона ҳам дерлар, ул маснавийда мунча байт маълум эмаским, бўлғой. Шарир⁷ ва золим таъб ва бераҳм киши эди.

Яна Шоҳ Хусайн Комий эди, мунинг шеърлари ҳам ёмон эмас, ғазалгўйдур, ғолибо девони ҳам бордур.

Яна Ҳилолий эди. Бу тарихда ҳам бордур. Ғазаллари ҳамвор ва рангин ва камхадшадур⁸. Девони ҳам бордур. Бир маснавийси бор, “ҳафиф” баҳрида “Шоҳ ва дарвиш”қа мавсум, агарчи баъзи байтлари тавре воқеъ бўлубтур, вале бу маснавийнинг мазмун ва устухонбандлиғи бисёр ковок ва харобтур. Шуаройи мотақаддам ишқ ва ошиқлик учун маснавийларким айтубдурлар, ошиқликни эрга ва маъшуқлуқни хотунга нисбат қилибтурлар. Ҳилолий дарвишни ошиқ қилибтур. Шоҳни маъшуқ. Абётеким⁹, шоҳнинг афъол¹⁰ ва ақволида¹¹ дебтур...

Бисёр қавий¹² ҳофизаси¹³ бор эмиш, ўттуз-қирқ минг байт ёдида бор эмиш. Дерларким, “хамсатайн”нинг аксар абёти ёдида бор. Аруз ва қофия ва шеър илмиға хили мустаҳзардур¹⁴.

¹ Тавр – тартиб, усул, тарз, йўсин. ² Чошнилик – ширин, мазали, тотли. ³ Ҳамвор – текис. ⁴ Риоят – эътиборга олиш, риоя, ҳурматламоқ. ⁵ Фуруд – кучсиз. ⁶ Безътиқод – ихлоссиз. ⁷ Шарир – ёмон, ярамас, бузуқи. ⁸ Хадша – тирналган, чандиқ, ғадир. ⁹ Абёт – байтлар. ¹⁰ Афъол – феъллар, қилиқлар. ¹¹ Ақвол – сўзлар. ¹² Қавий – кучли. ¹³ Ҳофиза – хотира. ¹⁴ Мустаҳзар – тайёр, тайёрланган.

Яна Аҳлийдур, омийдур¹. Шеърлари ёмон эмас, девони ҳам бордур. Хушнавислардин² агарчи хили киши бор эди, вале борининг саромади настаълиқда Султон Али Машҳадий эди. Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди. Ҳар кунда ўттуз байт Мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун битир эди.

Мусаввирлардин Беҳзод эди, мусаввирлиқ ишини бисёр нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чеҳрасини ёмон очадур. Фабгабини³ кўп улуғ тортадур. Сақоллиқ кишини яхши чеҳрали кушойлиқ қиладур.

Яна Шоҳ Музаффар эди, тасвирни кўп нозук қилур эди. Ташъирни⁴ худ гузаро нозук қилур эди. Хили умр топмади. Яна бир таснифи⁵ бор, ул таснифи тасаввуфтадур, ёмон эмас, ғолибо агар сўз анинг эмас. Тараққий маҳалидаўқ оламдин борди.

Аҳли нағмадин қонунни Хожа Абдулло Марворийча киши чолмас эди, нечуким мазкур бўлди.

Яна Қул Муҳаммад Удий эди, гижжакни ҳам хўб чолур эди. Гижжакка бу уч қил тақти. Аҳли нағмадин ва аҳли создин ҳеч ким мунча кўп ва хўб пешрав⁶ боғлагон эмастур. Пешравдин ўзга ишларда мунча эмастур...

Яна Шайх Нойи эди, удни ва гижжакни ҳам хўб чолур экандур. Ўн икки-ўн уч ёшидин бери найни хўб чолур экандур. Бир навбат Бадиуззамон Мирзонинг суҳбатида бир ишни найдин хўб чиқарур, Қулмуҳаммад гижжакта ул ишни чиқара олмас. Дерким, гижжак ноқис создур. Шайхий филҳол Қулмуҳаммаднинг илиғидин гижжакни олиб, ул ишни гижжакта хўб ва покиза чолур. Шайхийдин яна бир нима ривоят қилдилар: нағамотқа андоқ мустаҳзор⁷ экандурким, ҳар нағмаким, эшитса, дер экандурким, фалонининг фалон пардаси мунга оҳангдур, вале хили иш боғламайдур. Бир-икки нақш андин дерлар.

¹ Омий – саводсиз. ² Хушнавис – хушхат, чиройли ёзувчи, каллиграф. ³ Фабгаб – ияк, бақбақа. ⁴ Ташъир – соч, соқол кўйиш. ⁵ Тасниф – турларга ажратиш, бирор асар яратиш. ⁶ Пешрав – куйларнинг бошланиши, ашула олдидан чалинадиган куй. ⁷ Мустаҳзор – тайёр, тайёрланган.

Яна Шоҳқулий ғижжакий эди, Ироқийдур. Хуросонға келиб соз машқ қилиб, тараққий қилди. Хили нақш ва пешрав ва ишлар боғлабтур.

Яна Ҳусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нималар айтур эди. Уднинг торларини якка қилиб бу чолибтур. Айби бу эдики, бисёр ноз била чолур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, такалуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтурмай, ярамас соз келтурур. Шайбонийхон фаҳмлар. Буюрурким, суҳбатда-ўқ ғалаба гарданилар урурлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор будур, филвоқеъ хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга мундин кўпрак сазо керак.

Яна мусаннифлардин Фулом Шодий эди, Шодий хонанданинг ўғли эди, агарчи соз чолур эди, вале бу созандалар чаргасида¹ чолмас эди. Яхши савтлари ва хўб нақшлари бор. Ул замонда онча нақш ва савт боғлар киши йўқ эди. Охир Шайбонийхон Қозон хони Муҳаммад Аминхонға йиборди, яна хабари келмади.

Яна Мир Азу эди, бу соз чолмас эди, мусанниф² эди, агарчи оз иш боғлабтур, вале мазалиқ ишлари бор.

Биной ҳам мусанниф эди. Яхши савт ва нақшлари бордур.

Яна беназир элдин бир Паҳлавон Муҳаммад Бусаид эди. Куштигирлиқта³ худ саромад эди, шеър ҳам айтур эди. Савт ва нақшлар боғлар эди: “Чоргоҳ”да бир яхши нақши бор, хушсуҳбат киши эди. Куштигирлиқ била мунча ҳайсиатни⁴ жамъ қилмоқ ғаробати⁵ бор (241—245-бетлар).

Мусаввиди авроқ⁶ айтадурким, тўққиз юз ўттуз еттида жумодил-аввал ойини олтисида чаҳорбоғидаким, ўшул подшоҳ ўз қўли билан обод қилиб эрди, ҳоли мутағаййир⁷ бўлуб, бу олами бевафони падруд⁸ қилди.

Ва фузалоий⁹ аҳдким¹⁰, тарих ва маросий¹¹ ва қасойид ва тарокиб¹² айттилар, аз он жумла мавлоно Шихоб Муаммойи бу мисраъни тарих топти: “Хумоюн буд вориси мулки вай”¹³.

¹ Чарга — доира, ҳалқа, ўров. ² Мусанниф — бастакор, китоб ёзувчи, муаллиф. ³ Куштигир — кураш тушувчи полвон. ⁴ Ҳайсиат — лаёқат, эътибор; сабаб, восита. ⁵ Ғаробат — нодирлик. ⁶ Варақларни қораловчи — кўчирувчи, котиб (кимлиги номаълум). ⁷ Мутағаййир — ўзгарган, ўзгарувчи. ⁸ Падруд — видолашиш, хайрлашиш. ⁹ Фузало — фозиллар. ¹⁰ Аҳд — Давр, замон, аср; Ваъда. ¹¹ Маросий — Марсия. ¹² Тарокиб — таркиблар, аралашмалар. ¹³ “Хумоюн — унинг мулкининг меросхўри”.

Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилнинг яхшилигларини айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужмал буким, секкиз сифати асил анинг зотиға муттасил¹ эрди: бириси буким наҳҳати² баланд эрди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд³ эрди; учумчиси, вилоят олмоғ; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешумчиси, маъмурлуғ⁴; олтимчиси, рафоҳият⁵ нияти Тенгри таоло бандаларига; еттимчиси, черикни кўнгли(ни) қўлга олмоқ; секкизимчиси, адолат қилмоқ.

Ва фазилат бобида камлиғи йўқ эрдиким, назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал⁶ айтур эрди. Алал-хусус туркий девони бордурким, анда тоза мазмунлар топиб, айтибтур ва маснавий китоби ҳам борким, оти “Мубай-йин” дур. Тил билтур доно халқ орасида анингдек латоийф йўқтур. Ва Хожа Аҳрор айтган рисолаким, анинг оти “Волидия” дур, ўшал подшоҳ назм қилибтур. Ушбу китобким, “Бобирия” дур. Байрамхонни ўғли Мирзохонға буюрди-ларким, туркийдин форсийға келтургилким, туркий билмоғон халойиққа осон бўлғай. Ул подшоҳ мусиқий илмидин ҳам хабари бор эрди ва бу рубоийни форсий айтиб эрдилар:

Дарвешонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем.
Дураст мағўй шоҳй аз дарвешй,
Шоҳем, вале бандаи дарвешонем⁷.

Ва форсийда бу матлаъни ҳам айтубтурлар:

Ҳалок мекунадам фурқати ту донистам,
Вагарна рафтан аз ин шаҳр метавонистам⁸.

Ва бу матлаъ ҳам аларнингдур:

То базулфи сияҳаш дил бастам,
Аз паришонии олам растам⁹.

¹ Муттасил – узлуксиз, доимий. ² Наҳҳат – ютуқ, муваффақият. ³ Аржуманд – баланд, қадрли, азиз. ⁴ Маъмурлиқ – ободонлик. ⁵ Рафоҳийят – тинчлик. ⁶ Бебадал – тенгсиз, мислсиз. ⁷ Дарвешлар, агарчи бизларга яқин бўлмасалар ҳам, лекин биз уларга жону дил билан мухлисмиз. Шоҳликни дарвешликдан узоқ дема, биз шоҳ бўлсак ҳам, дарвешларнинг бандасими. ⁸ Сендин айрилиш мени ҳалок қилишини билдим; бўлмаса бу шаҳардан кета олардим. ⁹ Унинг қора сочига дил боғлаганимдан бери, оламнинг бесаранжомлигидан қутулдим.

Ва ул подшоҳ аруз ва қофияға ҳам рисолалари бор ва ул жумладин, “Муфассал” деганким, ушбу фан шарҳи бўлғай, кўпдин-кўп яхши тасниф қилибтурлар.

Ва ул подшоҳға тўрт ўғул ва уч қиз Тенгри таоло каромат қилиб эрдиким, ўғлонлар: Муҳаммад Ҳумоюн подшоҳ ва Комрон Мирзо ва Мирзо Аскарый ва Мирзо Ҳиндол эрдилар. Ва қизлар: Гулрангбегим ва Гулчеҳрабегим ва Гулбаданбегим эрдилар. Ушбу уч қиз бир онадин эрдилар.

Ва бир неча аҳли таъким¹, ушбу подшоҳ доимул-авқот суҳбатдин айру қўймас эрди, булардур: Абулбақоқим, илми ҳикмат² бобида бебадал эрди. Ва Шайх Зайн садрким, Зайниддин Хавофийни набираси эрди, ҳиддати³ таъби бор эрди, назм ва иншодин салиқалиг⁴ ва Ҳумоюн подшоҳ замонида умаролиғ ҳам топиб эрди. Ва Шайх Абулвоҳид Фориғийким, Шайх Зайн Хавофийни абаси бўлур эрди, хуштабъ ва шеър ҳам айтур эрди. Ва Султон Муҳаммад кўсаким, Мир Алишернинг мусоҳибларидин⁵ эрдиким, подшоҳ суҳбатида иззат топиб, сарафроз⁶ бўлуб эрди. Ва Мавлоно Шиҳоб Муаммойиким, “Фақирый” тахаллус қилиб эрди, фазойил ва шеърдин насибаси бор эрди. Ва Мавлоно Юсуфи табибким, анинг Хуросондин тилатиб эрдилар, набз⁷ кўрмоғдин ва ташхис қилмоғ анинг иши эрди. Ва Сурх Вадойиким, туркий ва форсийда назм айтур эрди. Ва Мулла Бақойини салиқаси кўп эрди ва “Махзанул-асрор” вазнида подшоҳ отиға маснавий айтиб эрди. Ва Хожа Низомиддин Али Халифа хизмат ва маҳрамият ва вазоратқа ақл ва тадбири бор эрди ва подшоҳ олида ҳурмат ва иззати онча бор эрдиким, кўп сўзи мақбули табъ бўлур эрди ва тибдин ҳам салиқаси бор эрди. Ва Мир Дарвиш Муҳаммад сорбонким, Хожа Аҳрорни яхши муридларидин эрди, хушсуҳбат киши эрдиким, фазилатдин ул боргоҳда курб⁸ ва эътибор топиб эрди. Ва Хондамир муаррихким⁹, турфа киши эрди. Тасонифлари борким, халқ орасида машҳурдур:

¹ Аҳли таъбъ – истеъдод эгалари. ² Илми ҳикмат – фалсафа илми. ³ Ҳиддат – ўткирлик, тезлик, қизғинлик. ⁴ Салиқа – табиий қобилият, завқ, табиат, майл. ⁵ Мусоҳиб – суҳбатдош, дўст. ⁶ Сарафроз – ҳаммадан устун, улугвор, хурсанд. ⁷ Набз – қон томири. ⁸ Курб – яқинлик. ⁹ Муаррих – тарих ёзувчи.

“Ҳабиб ус-сияр” ва “Хулосат ул-ахбор” ва “Дастур ул-анвор” ва ўзга таснифлари ҳам бор. Ва Хожа Калонбек умаролардин эрди ва подшоҳ хизматида ўлтурур эрди, фазойил ва сахийлиғ бобида мумтоз. Ва анинг иниси Кичик Хожа муҳрдор ва хос аҳлидин эрди ва подшоҳ хизматида бу ҳам ўлтурур эди. Ва Султон Муҳаммад Дўлдой улуғ умаролари эди. Хушхулқ киши эрди.

“Валлоху бикулли шайин алим” (460–461-бетлар).

“РИСОЛАЙИ ВОЛИДИЯ”ДАН¹

Рисолани назм қилиш сабабининг баёни

Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳдин –
Эшит ул сирри Худо огоҳдин.
Хожалар хожаси ул хожа Убайд,
Ходиму чокари² – Шиблюю Жунайд³.
Ҳолоту мартабаси зоҳирдур⁴,
Васфи таърифида тил қосирдур⁵.
Отаси қилгон учун таклифе,
Қилди онинг отиға таълифе⁶.
Толиб эл тилиға мазкурдур⁷,
“Волидиййа”⁸ била машҳурдур.
Ҳар сўз андаки, ман анга етсам,
Етти кўнглимга: ани назм этсам.
Токи бўлғай манга хушёрлиғи,
Уйқулик кўнглима бедорлиғи.
Яна бу назм ўқуса ҳар толиб⁹.
Кўнгулинг рағбати¹⁰ бўлғай голиб.

¹ *Мирзо Кенжабек*. Дунёнинг муршиди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор: “Рисолайи Волидиййа” назмий таржимаси қисқа шарҳи. Т.: “Фан” нашриёти, 2004. Назмий таржима Заҳириддин Муҳаммад Бобур қаламига мансуб. ² Ходиму чокар – хизматкор. ³ Шиблюю Жунайд – улуғ алломалар, тасаввуф шайхларидан Жунайд Бағдодий ва Абубакр Шиблий назарда тутиляпти. Улар ҳақидаги муҳим ва қизиқарли маълумотларни Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ, 17-томдан олиш мумкин. Т., 2001. ⁴ Зоҳир – ошкор. ⁵ Қосир – ожиз, қисқа. ⁶ Таълиф – ёзиш, гузиш, басталаш. ⁷ Мазкур – зикр этилган, айтилган, тилга олинган, сўзланган. ⁸ Волид – ота, падар. ⁹ Толиб – талаб қилувчи, изловчи, хоҳловчи. майл этувчи. ¹⁰ Рағбат – хоҳиш, майл, қизиқиш.

Рағбат айлаб, анга файзе¹ етса,
Тийралик² кўнглидин анинг кетса.
Файзидин манга етишгай асаре,
Беҳабар кўнглима бўлгай хабаре.
Яна ўқуғувчиларга ул он,
Забт этмоққа³ эди назм осон.
Бу деганлар манга бўлди тақриб⁴,
Муни назм этдиму бердим тартиб.

Боқмагил сўзлагувчининг ўзига,
Ўзини қўй, назар этгил сўзига.
Сўз менинг эрмас аларнингдур бил,
Билгасен мени мутаржим⁵ ҳосил...

Эргашиладиган уч хусус

Маърифат бетабаъийят бўлмас,
Қоиди раҳ табаъийятдуру, бас.

Маърифат эса (ҳазрати Пайғамбар алайҳиссаломга) эргашувсиз, тобеъ бўлмасдан ҳосил бўлмайди. Йўл – тариқатнинг етакчиси, лашкарбошиси, сардори, қоидаси мутобаатдир, яъни эргашувдир, тобеъ бўлувдир.

Бил, Набийга табаъийят қилмоқ
Қайси ишларда керак – сўзума боқ:
Қавлию феълию ҳолидуру ул,
Сўз будур, иш будуру будур йўл.

Аммо қайси ишларда ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.)га эргашилади, тобеъ бўлинади? Буни билиш учун сўзимга боқ: ҳазрати Пайғамбарнинг сўзига, феъли – иш-амалларига ва ҳолига эргашилади. Сўз шудир, иш шудир, йўл шудир.

Қавли тилга мутаъаллиқ, билгил,
Феъли зоҳирга таъаллуқдур, бил.

¹ Файз – лутф-карам, барака, инъом-эҳсон, қувонч, дил рав-шанлиги, баҳра. ² Тийралик – қоронғулик. ³ Забт этмоқ – эгалламоқ. ⁴ Тақриб – яқинлик, яқинлаштириш, тахмин. ⁵ Мутаржим – таржимон.

У зотнинг сўзи тилга тегишли, сўздаги мутобаат тилга боғлиқ. Феъли эса зоҳирга – ташқи иш-амалларга оид, яъни сўзда ҳам, амалда ҳам ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.)нинг гўзал хулқлари билан хулқланмоқ, у зотнинг айтганларига, буюрганларига амал қилмоқ лозим.

Бўлди ботинга таъаллуқ ҳоли,
Хожанинг, бил, будурур ақволи.

Ҳазрати Пайғамбарнинг ҳоли ботинга – ички оламга тегишли бўлди. Хожа Убайдуллоҳнинг сўзлари ана шудир.

Сўздаги мутобаат

Билки, қавлида недур пайравлиқ,
Дема, ҳар сўзки эрур нолайиқ.

Ҳазрати Пайғамбарнинг сўзларида эргашув нимадан иборат? Бу нолайиқ бўлган ҳар қандай сўзни айтмасликдир.

Бўлса гар хилофи шаръ ҳар қавл,
Демагил онию, қилғил: “Ло ҳавл...”

Агар ҳар қандай сўз шариятга хилоф бўлса, зинҳор уни айтмагил. Балки, “Ло ҳавла ва ло қуввата илло биллоҳ”, деб, яъни, “Бутун куч-қувват ва таъсир Аллоҳдандир. Аллоҳдан бошқа ҳеч қандай куч-қувват ва таъсир йўқ!”, деб ўзингни тийгил.

Ғийбату ёлғон, музий сўздин
Эҳтироз эт, йироқ этгил ўздин.

Ғийбат, ёлғон ва азият берувчи сўздан ҳазар қил.
Уларни ўзингдан йироқ эт!

Ҳар ёмон қавлни ўздин дур эт,
Тилинга бир нимани мазкур эт.

Ҳар қандай ёмон сўзни ўзингдан узоқ қил, тилинг билан бир нимани (яъни, Аллоҳни ва Аллоҳ ризо

бўладиган сўзларни)зикр қилиб юр (Тилингни шу билан машғул қил. Зеро ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.): “Сўзлайдиган бўлсанг, яхши сўзни сўйла. Яхши сўзни гапирмайдиган бўлсанг, яхшиси сўзлама, жим тур”, деб марҳамат қилганлар).

Бўлғай ақволу каломинг бу сифат,
Кўнглунгга боиси нуроният:
Мисли Қуръону аҳодису дуо,
Амри маъруфки, буюрди худо.

Гапирадиган сўзларинг ва каломинг шундай сифатли бўлса, улар кўнглингнинг нурланишига – ёруғ, мунаввар бўлишига сабаб бўлади; бу сўзлар, мисли Қуръон тиловати, ҳадиси шарифларни айтиш, дуолар ва Аллоҳ буюрган амри маъруф, яъни яхшиликка буюриш кабилардан иборатдир.

Наҳй қил, ҳар неки мункар бўлса,
Ҳар не янглиғки, муяссар бўлса.

Шунингдек, ҳар қандай ёмон, гуноҳ иш бўлса, муяссар бўлган қадар, имкон қадар одамларни ундан қайтаргил.

Билки, ўқурда дуову Қуръон,
Жидду жаҳд айлагайсенким, ул он,
Ҳар не кўнглунгда эса, андин бил,
Бўлғай ул лаҳза муаъббир санга тил.

Дуо ва Қуръон ўқишда жидду жаҳд қил – сайъу ғайрат билан қаттиқ тиришгил, астойдил киришгил. Шунда кўнглингда ҳар қандай ўй-ният, тилак бўлса, Аллоҳдан бил. Шу лаҳза тил сенга уни таъбир қилувчи, ишингни яхшиликка йўювчи бўлади.

Агар уммий эсанг, ул дам қорий,
Билгасен муни Каломи Бориъ –
Ким, Сўзи эрканин чун биласен,
Билки, Ҳақ бирла такаллум қиласен!

Бордию, сен бир уммий, яъни хат-саводи йўқ қори бўлсанг, у ҳолда бу Қуръон ал-Бориъ, яъни нарсаларни

ва ҳамма нарсанинг узви ва жиҳозини бир-бирига уйғун ва мулойим ҳолда яратган Аллоҳ таолонинг сўзи эканини билгин. Бу Унинг сўзи эканини билсанг, шунда сен Аллоҳ таоло билан сўзлашган бўласан.

Сўзда ҳазрати Пайгамбар (с.а.в.)га мутобаат қилмоқ – эргашмоқ ана шулардан иборат.

Феълдаги мутобаат

Табъийят недурур феълда, бил:
Зоҳиринг шаръ ила ораста қил.

Феълда – иш-амалда ҳазрати Пайгамбар (с.а.в.)га мутобаат қилмоқ – эргашмоқ шуки, зоҳирингни шариат билан безагайсан.

Тарк қилма адабу суннатлар,
Ҳар не миқдорки тарк этсанг гар,
Онча нуқсон санга бўлгай воқеъ,
Қилмагайсен амалингни зоеъ.

Ҳаётда ҳамма ишнинг ўз одоби бор. Адаб ва суннатларни асло тарк этма. Агар қанча миқдорда уларни тарк этсанг, сенга ўшанча нуқсон етади Бас, адаб ва суннатларни тарк этиб, амалларингни зоеъ қилиб қўйма.

Яна мўмин ишида ёрлиғ эт,
Элу тил бирла мадакорлиғ эт.

Яна мўмин, иймонли кишиларнинг ишларида дўстлик билан ёрдам қилувчи бўл, қўлинг ва тилинг билан уларга мадад бер.

Хоса ул кишига бермак ёрий –
Ки, таважжуҳ анга бор Ҳақ сори.

Хоссатан, Ҳақ таоло сари таважжуҳи бор, дуо-илтижо билан юзланиши бор бўлган кишиларга ёрдам бериш керак. Чунки:

Негаким, бу кишиларни қодир
Айлади севмаги учун зоҳир.

Чунки, Аллоҳ ўша бандасини севгани учун уни хайрли ишларга қодир қилиб қўйди ва бу ишларни унинг қўлидан содир қилди. Зеро, ҳадиси шариф борки, ҳазрати Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: “Аллоҳ таоло қайси бандасини севса, унга одамларнинг ҳожатини тушадиган қилиб қўяди”.

Ҳақ таоло севар оники, мудом
Киши Ҳақ жонибига субҳу шом –
Лаҳза-лаҳза мутаважжих бўлгай,
Зиҳи, улким мутанаббих бўлгай!

Ҳақ таоло уни севгани учун ҳам , у кишининг одати, феъл-атвори шуки, у эртаю кеч, ҳар лаҳза Ҳақ таоло томонга таважжуҳ этиб, юзланиб туради. Бас, огоҳ бўлган киши қандай яхшидир!

Чун анинг кўнгли эрур кўзгуси,
Бўлмаса кўзгу, не суд ўтриси!

Бас, чунки у кишининг кўнгли кўзгусидир (Ҳақ таолонинг тажаллийгоҳидир). Кўзгуси бўлмаса, рўбарў бўлмоғидан, юзини қаратмоғидан не фойда!

Башарият жиҳатидин назари –
Гаҳ тушар ақлу гаҳи шурб сари.

Инсон инсон бўлгани сабабли ҳам, унинг назари гоҳ емакка, гоҳ эса ичмакка тушади.

Назари ончаки бу соридур, бил,
Кўнгли кўзгуси губорийдур, бил.

Модомики, инсоннинг назари фақат емак-ичмакка қаратилган бўлса, демак, унинг кўнгил кўзгусини губор қоплаган.

Кўнглида бўлса не миқдор ғубор,
Ҳақ шухудидин ўшанча бу йирор.

Кишининг кўнглида қанчалик ғубор бўлса, у Ҳақни мушоҳада этишдан-кўришдан шунчалик йироқлашади.

Тенгри тавфиқ бериб, кимки агар
Ишларин қилса кифоят яксар,
Бурноги ҳолига кўнглига ружуъ
Бўлғусидур, бу агар топса вукуъ.

Агар кимки, Аллоҳ тавфиқ бериб, ишларини бир бошдан етарли адо этса, агар бу воқеъ бўлса, ўзи огоҳ бўлса, унинг кўнглида аввалги маънавий ҳолига қайтиш ҳоли пайдо бўлади.

Бас, анинг кўнглини бу Ҳақ тарафи
Қилмиш ўлгай, етар ушбу шарафи!

Бас, энди бу ҳол инсоннинг кўнглини яна Ҳақ томонга бурган бўлади. Унга шу шараф етарлидир!

Исми Кофийга бу бўлди мазҳар,
Будурур шартки, ул шукр айлар.

Шу билан инсон Аллоҳ таолонинг Кофий, яъни кифоя қилувчи деган исми-сифатига мазҳар бўлади-эришади. Лекин шарти шуки, бунинг учун у Аллоҳга шукр қилмоғи керак.

Негаким, шукри бўлур мунда далил,
Ўзни кўрмасга арода билгил.

Негаки, унинг шукр келтириши бу неъматга эришганига далил бўлади. Бу орада ўзингни кўрмасликка ол.

Билки, бир халқи илоҳийга башар
Мутахаллиқ эса дар пайғамбар,
Кўнглин жамъ этар ўтдин бу киши,
Бўлмагай онинг ила дўзах иши!

Билгилки, Аллоҳнинг бир халқидан бир инсон Пайгамбарга эргашган, у зотнинг хулқи билан хулқланган бўлса, гўзал сифатлари билан сифатланган, у зотнинг феъл-атвориға одатланган бўлса, бас, бу киши кўнглини дўзах оловидан хотиржам қилади, чунки дўзахнинг у билан иши бўлмайди!

Ҳолдаги мутобаат

Ҳоли пайравлиғини кўнглунгга ол,
Ботиниға мутааллиқ эди ҳол.

“Энди ҳазрати Пайгамбар (с.а.в.)нинг ҳолларига эргашишни кўнглингда жойла. Ҳол эса у зотнинг ботиниға – ички оламиға тааллуқли эди.”

Ботиниға кўп анинг мартаба бор,
Мисли нафсу дилу сир, ғайри бўлор.

У зотнинг ботинларида кўп мартабалар бор. Бу мартабалар нафсга, қалбга, сирга ва бошқаларга оиддир.

Ҳар бирида анга Ҳақ жалла жалол
Нисбате бирла ато қилди камол.

Нафс, қалб, сир каби латойифнинг ҳар бири учун улуғлик ва буюклик соҳиби бўлмиш Аллоҳ таоло айри бир нисбат билан комиллик ато қилди.

Ҳар не ишда табъиййат қилса,
Керак ул ишни мутобиъ билса.

Киши ҳар қандай ишда ул зотга мутобаат қилса, ўша ишни эргашадиган, мувофиқ деб билиши керак.

Табъиййат анга бўлмас ҳосил,
Билмагунчаки, не ишдадур, бил.

Киши қандай ишда мутобаат қилаётганини билмагунича, ҳақиқий табъиййат – эргашув ҳосил бўлмайди.

Маънавий мартабасини бакамол
Киши билмас, муни сен кўнглунгга ол.

Шуни кўнглингга жойлаб олгинки, киши ул зотнинг
маънавий мартабасини камоли билан, яъни мукамал
билмайди.

Зоҳирига табаъийят не қадар
Ҳар киши қилса, будур анга самар.

Шунинг учун ҳар киши ҳазрати Пайгамбарнинг зоҳир
жиҳатларига қанчалик мутобаат қилса, эргашса, унга
самара, натижа шудир.

Бу камолотидин ул ул миқдор
Баҳравар бўлғуси, билгил, эй ёр!

Шунда ул зотнинг бу камолотидан у киши ўша
эргашуви миқдорида баҳраманд бўлади.

Табаъийят недурур нафсиға, бил,
Нафс ҳаззида хилофин тутқил.

Ҳазрати Пайгамбар (с.а.в.)нинг нафсларига эргашмоқ
шундан иборатки, ҳамиша ўз нафсинг истаги, ҳаловати,
лаззатига қарши ҳаракат қилгайсан.

Ҳар неким шаръ хилофидурур ул,
Тийғил андинки, эмастур ул йўл.

Ҳар нимаики шариатга хилоф бўлса, ундан нафсингни
тийғил, чунки у йўл эмас, тариқат эмас.

Ҳар сўз айтсангу ҳар иш қилсанг,
Чун ҳамиша муни варзиш қилсанг.

Ҳар қандай сўз айтсанг ва ҳар қандай иш қилсанг,
ўзингга ўша қоидани машқ, кўникма, одат қилиб ол.

Нисбате нафси Набий бирла ул он
Нафсингга бўлгуси, бешакку гумон.

Ана шунда, шак-шубҳасиз, ҳазрати Пайғамбар
(с.а.в.)нинг муборак нафслари билан сенинг нафсингда бир
нисбат, бир ўхшашлик, бир мутаносиблик ҳосил бўлади.

Сифати нафсидин ушбу фурсат
Жазб этар нафс, бақадри нисбат.

Ўша вақт ул зотнинг нафслари сифатидан нафс ўзига
нисбий равишда – имкон даражасида бир улуш тортади.

Анга ўхшарки, фатила тутуни
Жазб этар ўтни, кўрубсен муни.

Бу бамисоли чироқ пилтасининг тутуни (гарчанд ўзи
бир тутун бўлса ҳам) имкон қадар оловни ўзига тортганига
ўхшайди. Буни кўрмаганмисан?

Сифатидин нечаким жазб этар,
Онча чоғлиқ бу тараққийга этар.

Бас, ҳазрати Расулulloҳ (с.а.в.)нинг муборак
сифатларидан нафс ўзига қанча тортса, юқтирса, ўша
миқдор маънавий тараққиёт учун, ривож учун етарлидир.

Қил қиёс ушмунга сен ўзгаларин
Қадри нисбат била баҳра топарин.

Бошқаларнинг нисбат миқдорида, яъни ҳазрати
Пайғамбар (с.а.в.)га эргашуви нисбатида баҳра топишини
сен ана шунга қиёс қил.

Табаъийят чу етишса бакамол,
Дўст тутқай они Ҳаййу Мутаъол!

Агар мутобаат, эргашув инсонга комил ҳолда етишса,
яъни киши ҳазрати Пайғамбарга мукаммал эргашса, у

холда Ҳайй ва Мутаъол – абадий тирик ва кузатиб тургувчи бўлган Аллоҳ таоло у кишини севади!

Зеро, Қуръони каримда Аллоҳ таоло марҳамат этади: “Айтинг (эй Ҳабибим): “Агар Аллоҳни севсангизлар, менга (яъни , Расулulloҳга) эргашингизлар, шунда Аллоҳ ҳам сизларни севгайдир” (Оли Имрон сураси, 31-оят).

Ўзини маҳрами асрор этгай,
Ул замон истаганига етгай.

Шунда Аллоҳ у кишини хос сирларига маҳрам қилади, ўшанда инсон истаган нарсасига эришади.

Чунки ҳадиси қудсийда Аллоҳ таоло: “Кимки менинг валий бандаларимдан бирига душманлик қилса, Мен унга қарши ҳарб эълон қилгайман!.. Мен бандамни севдимми, бас, Мен унинг эшитадиган қулоғи, кўрадиган кўзи, тутадиган қўли ва юрадиган оёғи бўлгайман. Агар Мендан бирор нарса тиласа, тилагини ато этгайман. Менга сизгинса, уни муҳофаза қилгайман!”, деб марҳамат этади (Мусанниф Мавлоно Алий ул-Қорий. “Ал-аҳодис ул-қудсийа”, 1014. 42–43-саҳифалар).

Филҳақиқат, бу севуклуг оид
Ул Ҳабибиғадурур, эй обид!

Эй обид, эй Аллоҳга ибодат қилувчи банда! Филҳақиқат, бундай севикли бўлиш Аллоҳнинг ҳабиби – севикли дўсти ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.)га хосдир.

Ҳосил ўлди анга чун васфи “Набий”,
Билки, улдур бу муҳаббат сабаби.

Ул зотга нисбатан “Набий”, яъни “Эй Пайғамбарим!” деган васфнинг ҳосил бўлиши ана шу муҳаббат сабабидандир! (Чунки, Аллоҳ таоло олдинги барча пайғамбарларни номлари билан чорлаган бўлса, ҳазрати Расулulloҳ (с.а.в.)ни: “Ё Набий!”, яъни “Эй Пайғамбарим!” деб чорлаган. Ҳаммаларига Аллоҳнинг саломи бўлсин!)

Билки, бордур бу деганлар бори.
Маҳз фазлу карами Жабборий.

Билки, бу айтилган сифат ва неъматларнинг ҳаммаси
фақатгина Жаббор – ягона ва голиб Аллоҳнинг фазлу
карамидир.

Рисола хотимаси

Лиллоҳ ҳамд, сўз айтилди тамом,
Ихтитомига¹ етишти бу калом².

Қобил³ элга сўзини мақбул эт,
Омил⁴ элга ўзини маъмул⁵ эт.

Бил , тугатганда бу сўз, бекаму беш,
Йил тўқуз юз эди, ўтгуз беш⁶.

(Шарҳлар муаллифи Мирзо Кенжабек).

“МУХТАСАР”ДАН⁷

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!

Билгилким, шеърнинг авзонининг⁸ мадори⁹ уч жузв¹⁰
бўладур: сабаб, ватад, фосила. Сабаб икки навъдур¹¹: ҳафиф,
сақийл. Сабаби ҳафиф икки ҳарфдин мураккабдур¹². Аввалги
мутаҳаррик¹³, сўнги сокин¹⁴ нечукким, гул ва мул, тун ва

¹ Ихтитом – тамом бўлиш, тугалиш. ² Калом – сўз, гап, нутқ.
³ Қобил – қабул қилувчи, қобилиятли, кўнувчи. ⁴ Омил – амал
қилувчи, ишловчи; амалдор, ҳоким. ⁵ Маъмул – кутилган, орзу
этилган нарса; орзу, тилак. ⁶ 1528 мелодий йил (ҳижрий 935 йил).
⁷ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. (Нашрга тайёрловчи
Саидбек Ҳасан). Т., “Фан” нашриёти, 1971. ⁸ Авзон – вазнлар. ⁹ Мадор –
қувват, суянчик; айланадиган нарсанинг маркази, ўқи, пойдевор.
¹⁰ Жузв – бўлак, қисм, парча. ¹¹ Навъ – тур, жинс. ¹² Мураккаб –
таркиб топган, тузилган. ¹³ Мутаҳаррик – ҳаракатланувчи;
ҳаракатли, яъни ост ёки устида зер, забар, пеш бор деб тасаввур
этилган ҳарф. ¹⁴ Сокин – турувчи (бир жойда) тинч, ором олувчи.

кун. (Сабаби сақийл) икки мутаҳаррик ҳарфтин мураккабдур, нечуким: гала ва рама, неча ва кеча. Ҳо ҳарфи, мундоқ калимотта¹ моқабл² ҳаракатининг изҳори учундур талаффузга келмас. Ватад ҳам икки навъдур: мажмуъ³ ва мафруқ. Баъзи мажмуъни мақрун ҳам дебтурлар. Ватади мажмуъ уч ҳарфтин мураккабдур: икки ҳарф мутаҳаррик, учунчи сокин нечук: чаман ва саман, қаёш ва куёш. Ватади мафруқ мураккабдур уч ҳарфтин: икки мутаҳаррик, бир сокин ораларида, нечуким: кунда ва тунда, унда ва мунда. Фосила ҳам икки навъдур: суғро ва кубро. (Фосилаи суғро) тўрт ҳарфтин мураккабдур: уч ҳарфи мутаҳаррик, тўртунчи сокин нечуким: чи кунам ва фиғанам – не қилай ва йиқилай. Фосилаи кубро беш ҳарфтин мураккабдур: тўрт мутаҳаррик, бешинчи сокинчим: чикунамаш ва фиғанамаш – не қилайин ва йиқилайин. Баъзи учар эътибор қилибтурлар. Бири сабаби мутаваасситким, мураккабдур уч ҳарфдин: аввалғи мутаҳаррик, икки сўнгғи сокин нечуким: ханд ва қанд – айт ва қайт. Яна бири ватади касратким, мураккабдур тўрт ҳарфдин, икки аввалғи мутаҳаррик, икки сўнгғи сокин нечуким: нишон ва ниҳон, кўтарт ва йибарт. Яна фосилаи узмоким мураккабдур олти ҳарфтин, беш ҳарфи мутаҳаррик сўнгғи ҳарфи сокин нечуким: нафиганамаш ва нашиканамаш – қароламади. Хожа Носир “Меъёрул ашъор”ида келтурубтурким, фосила алоҳида рукне эмас балки, фосилаи суғро мураккабдур сабаби сақийлдин ва сабаби ҳафифдин ва фосилаи кубро мураккабдур сабаби сақийл ва ватади мажмуъдин ва бу ажзонинг⁴ учунчи шаққини⁵ келтурмайдур. Бас фосилаи узмо тартиб бўлғай уч сабабдин: икки сақийл, бир ҳафиф. Бас бунда шеър авзонининг мадори икки жузв била бўлғай: сабаб, ватад... (17-бет).

...Бурнароқ мазкур бўлуб эрдиким байт тўрт рукндин⁶ ё, олти рукндин ё, секкиз рукндин бўлур. Агар байтнинг биноси секкиз рукндин ортуқ бўлса мутатаввал дерлар. Бу мутатаввалнинг миқдори муайян⁷ эмас. Ҳар не миқдор

¹ Калимот – сўзлар. ² Моқабл – илгариги, олдинги ³ Мажмуъ – йиғинди, тўллам; ҳамма, барча, жамъ. ⁴ Ажзо – бир нарсанинг бўлаклари. ⁵ Шақ – иккига ажралган бўлакнинг бири; ёриш, ёрилиш. ⁶ Рукн – устун, суянчиқ. ⁷ Муайян – аниқ, аниқланган.

ортиқ бўлса шоир мухтордур¹. Ақалли² ўн икки рукн келибтур. Мутақориб баҳрининг мақбузи аслам вазнини ўн олти рукн била айтибтурлар. Нечукким, Хожа Исмаи Бухорий Улуғбек Мирзонинг отиға бу вазнда бир пуркор³ қасида тугатибтур... (39-бет).

...Билгилким, рубоъийким дубайти ва тарона ҳам дерлар, вазни ҳазаж баҳрининг музоҳафотидиндур. Шеърнинг авзонидин ушбу вазндурким ғоят латофатидин⁴ устозлар анга ҳадди муайян муқаррар қилибтурлар, бу Ажам шуаросининг мухтараотидиндур,⁵ йигирма тўрт навъ келибтур, мажмуъи⁶ ўн вазндин мураккабдур: Мафоъийлун (солим), мафоъилун (мақбуз), мафоъийлу (макфуф), Мафъувлун (ахрам), мафъувлу (ахраб), фоъилун (аштар), фаъувл (аҳтам), фаъул (мажбуб), фоъ (музолл), фаъ (ахрами мажбуб). Бу йигирма тўрт вазн икки қисмда мунҳасирдур⁷. Ўн икки вазннинг аввалғи рукни (мафъувлун) келибтур, муни авзони ахрам дебтурлар. Яна ўн икки вазннинг аввалғи рукни (мафъувлу) келибтур, муни авзони ахраб дебтурлар. Агар аввалғи рукни мафъувлун бўлса, иккинчи рукни мафъувлун ё, мафъувлу ё, фоъилун бўлур. Агар аввалғи рукни мафъувлу бўлса, иккинчи рукни мафоъийлун ё, мафъувлун ё, мафъувлу бўлур. Ҳар йигирма тўрт вазннинг учунчи рукни мафоъийлун ё, мафоъийлу ё, мафъувлу бўлур. Тўртунчи рукни фаъувл ё, фаъул ё, фоъ ё, фаъ бўлур, бу ахрам ва ахраб авзонининг забти⁸ учун икки шажара вазъ⁹ қилибтурлар. Бирини шажараи ахрам, бирини шажараи ахраб дебтурлар. Мутааххирин бу авзон забти учун доира расм қилибтурлар махфий қолмағайким, доира бу авзоннинг забти учун кўб номулойим ва бемуносибтур... (55-бет).

...Нечукким, Ажам шуароси рубоий вазниға ҳадди муъайян муқаррар қилибтурлар, турк фусаҳоси¹⁰ ҳам бу вазнға ҳадди муъайян муқаррар қилиб икки байт айтибтурлар. Андоққим

¹ Мухтор – ихтиёрли, ихтиёри ўзида. ² Ақалл – энг оз. ³ Пуркор – тажрибали; кўп иш қилувчи, ишчан. ⁴ Латофат – гўзаллик. ⁵ Мухтараъ – янгидан яратилган, ихтиро этилган. ⁶ Мажмаъ – йиғинди, тўплам, жамъ, барча. ⁷ Мунҳасир – ёлғиз бир нарсаға ёки бир шахсга хос бўлиб, ундан ташқарига чиқмайдиган, унга боғлиқ бўлган. ⁸ Забт – қўлга олиш, ишгол этиш, эгаллаш. ⁹ Вазъ – тузилиш, тартиб, тузиш, тиклаш, яратилиш. ¹⁰ Фусаҳо – сўз устаси.

мазкур бўлди турк аросида бир оҳанги борким “Ўланг” дерлар. Бу вазн анга махсустур ул оҳангга тақсим қилурда ҳар мисраъдин сўнг ёр-ёр лафзин келтурурлар... (89-бет).

...Бу жамиъ мазкур бўлғой вазнларни бухур тахтида келтурулди мустаъмалу¹ мухтараъ² ва матбуъ³ номатбуъиға ишорат⁴ доима воқеъ⁵ бўлмади. Хотирға мундоқ кечтиким жами бухурнинг мустаъмал ва мухтараъ вазнларининг ададларини⁶ битилгай, матбуъларини мисол била кўрсатилгай. Шеър аҳли аросида шойиъ⁷ вазнларда устоддин фарро⁸ ашъор келтурулгай то бу Мухтасар⁹ бу васила¹⁰ била фусаҳо назариға манзур ва шуъаро тилига мазкур бўлғай. Билгилки, бу йигирма бир баҳрда беш юз ўттуз етти вазн келтурулди. Бу жумладин мустаъмал вазн – икки юз саксон тўққуз, мухтараъ вазн – икки юз қирқ секкиз, мустаъмалу мухтараъдин матбуъ вазн – юз олтмиш икки, мустаъмали матбуъ – юз тўрт, мухтараъи матбуъ- эллик секкиз... (116-бет).

...Рамал баҳри эллик тўққуз вазн: ўттуз бир мустаъмал, йигирма секкиз мухтараъ, ўн икки вазн мустаъмали матбуъ.

Аввалги вазн

Ичгучи жоми кўнглумда ул соқийдурур,
Тўлғуча паймонам ул соқий била боқийдурур.

Бу вазн форсийда ва туркийда кўп шойиъдур. Мавлоно Абдурахмон Жомий бу вазнда бисёр айтибтур. Мир Алишер Навоийнинг худ жамиъ ўзга вазнда айтқон ашъори била бу вазнда айтқон ашъорининг лошаҳ борғай. Султон Ҳусайн Мирзонинг девонида ушбу вазндин ўзга вазн йўқтур. Хожа Хисрав Деҳлавийнинг “Дарёи аброр”и бу вазндадур:

¹ Мустаъмал – амалда қўлланиш, истеъмолда бўлиш. ² Мухтараъ – янгидан яратилган, ихтиро этилган. ³ Матбуъ – маъқул, кишининг таъбиға мувофиқ, лойиқ келадиган. ⁴ Ишорот – ишоралар, белгилар. ⁵ Воқеъ – юз берган, пайдо бўлган, юзага чиққан, бўлган. ⁶ Адад – сон. ⁷ Шойиъ – машхур, ёйилган, тарқалган. ⁸ Фарро – ёрқин, порлоқ, жўшқин. ⁹ Мухтасар – қисқача, қисқартирилган. ¹⁰ Васила – сабаб, восита.

Кўси шаҳ холию бонги гулгулаш дарди сар аст,
Ҳар, ки қониъ шуд ба хушку тар шаҳи баҳру бар аст.

Бисёр яхши қасидадур. Хожа Хисравдин мундоқ машҳурдурким, демиш бўлгайким агар афлок¹ ҳаводисию² рўзгор³ навоидин менинг барча назмим замона сафҳасидин маҳву⁴ бўлса ва бу қасидам қолса манга бастур. Не учунким ҳар киши ани ўқуса билурким назм мулкида менинг тасарруфу иқтидорим не мартабада экандур. Улуғ шоирла(р) лаҳу аксар татаббуъ⁵ қилибтурлар... (145—146-бетлар).

...Бу вазн била ражаз вазнининг аросида тафовут бир сабаби ҳафифтур. Агар бу вазннинг аввалига бир сабаби ҳафиф ортурсақ ражаз вазни бўлур, нечукким:

Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму?
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдиму?

Атрок аросида бир суруд борким “Тархоний” дерлар, бу вазни анга тақсим қилурлар, икки даврда боғланибтур: тақсими бир даврда ва аёлғуси⁶ бир даврда. Султон Ҳусайн Мирзонинг замонида яна бир суруд чиқтиким, “туркий”га ўқ мавсум бўлди, анга дағи ушбу вазни тақсим қилурлар, ул дағи икки даврда боғланибтур.

Иккинчи вазн

Келгил эй ороми жон неча тортай интизор,
Қилди ҳажринг нотавон, қилди шавқинг беқарор.

Бу вазн турк аросида “қўшуқ”қа мавсумдур. Орғуштак битарда бу вазн тақсим қилурлар... (155-бет).

...Турк фусаҳоси ҳам бу вазнга ҳадди муъайян муқаррар қилиб икки байт айтибтурлар, “туюқ”қа мавсумдур. Бу вазнлар мўғул хонлари била турк салотинининг мажоли-

¹ Афлок — фалаклар, осмон. ² Ҳаводис — ҳодисалар, воқеалар. ³ Рўзгор — давр, замон, кун кечириш, турмуш, тирикчилик. ⁴ Маҳв — йўқолиш. ⁵ Татаббуъ — назира, ўхшатма. ⁶ Аёлғу — ўлан, ашула, куй, оҳанг, таъсирли қўшиқ; мусиқа асбобларидан бири.

сида “туюқ”нинг кўп иштиҳори¹ бор экандур. Ҳар кишига аёқ² даври етганда муносиби ҳол “туюқ”ни тақсим қилиб йирлар³ экандур. “Туюқ” неча навъдур? Бири улким ҳар уч қофияда тажнис риоят қилурлар нечукким:

Навоий:

Лаълидин жонимға ўтлар ёқилур,
Қоши қаддимни жафодин ё қилур.
Мен вафоси ваъдасидин шодмен,
Ул вафо билмонки қилмас ё қилур...

Яна бир улким қитъадек бурунги байтнинг аввалги мисраъида қофия риоят қилмай байтларнинг қофиясида тажнис келтурурлар нечукким:

Берма дерлар ул вафосизға кўнгул,
Ким анинг кишига ортуқ неши бор.
Мен тамаъ узмасмен ўлсам лаълидин,
Жон менинг жонимдур элнинг неши бор.

Навоий:

Бир пари ишқида мен девонани,
Эйки истарсен, келиб гулханда кўр.
Бир қадаҳ ул гулни хандон айлади,
Эй кўнгул наззора қил гулханда кўр...

Яна бири улким тажнис риоят қилмай, уч қофия била айтурлар, нечукким:

Эгма қошу яхши парчамдур санга,
Рост қадду зулфи пурхамдур санга.
Чун бу янглиғдур санга хайлу ҳашам,
Хўблуқ мулки мусалламдур санга.

Яна бири улким тажнис риоят қилмай икки қофия била айтурлар, нечукким:

¹ Иштиҳор – шуҳрат топиш. ² Аёқ – қадаҳ. ³ Йирламоқ – ашула қилмоқ.

Бу вилоятқа муқайяд бўлмагил,
Кел Хуросон жонибиға азм қил.
Ғар борур бўлсанг эрурмен ҳамраҳинг,
Вар турарсен мен борурмен жазм қил.

Туюқда яна бир неча навъ хотирға етибтурким ҳеч ерда
кўрулмайдур. Бири улким ҳар тўрт қофияда тажнис риоят
қилинибтур нечукким:

Васлдин сўз дерга йўқ, ёро манга,
Ҳажраро раҳм айла кел , ёро манга.
Ўқунг этти кўб ёмон, ёро манга,
Марҳами лутфунг била ёро манга.

Яна бири улким уч ерда тажнис радиф ўрнида бўлубтур,
тажнисдин юқори дағи қофия риоят қилинибтур, нечукким:

Меҳрким кўкка қилур оҳанг тонг,
Оллида бўлса эмас беранг тонг.
Холию икки лабидек бўлмағай,
Ҳинду ар келтурса шакар танг тонг.

Яна бири улким тажнисдин бурно уч ерда ҳожиб риёят
қилинибтур нечукким:

Не бало бийиктурур давлат боғи,
Кўҳи ғамни не билур давлат боғи,
Ҳиммате тут дағи давлат истагил,
Ҳимматинг бўлса бўлур давлат боғи.

(162–164-бетлар.)

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Бобурнинг ҳаёти ва ижоди	5
Кобулга йўл	10
Бобур Ҳиндистонда.....	13
Бобурнинг адабий мероси	17
Бобур шеърияти.....	18
“Волидия”	29
“Рисолайи аруз”	31
“Бобурий хати”	35
“Бобурнома”	36
Бобур. “Девон”дан	62
Ғазаллар	62
Рубойлар	66
Туюқлар	69
Фардлар	69
“Бобурнома”дан	70
“Рисолайи Волидия”дан	115
“Мухтасар”дан	126

Адабий-бадиий наир

Иқболлой Адизова

СЎЗУМНИ ЎҚУБ АНГЛАҒАЙСЕН ЎЗУМНИ

Муҳаррир Илҳом Зойир

Бадиий муҳаррир Анатолий Бобров

Техник муҳаррир Татьяна Смирнова

Мусахҳиҳ Доно Тўйчиева

Компьютерда саҳифаловчи Зилола Маннопова

ИБ № 4657

Босишга 05.02.2008 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 1/2
Таймс гарнитураси. Офсет босма. 7,14 шартли босма тобоқ.
8,0 нашр тобоғи. Адади 1000 нусха. 65 рақамли буюртма.
8–2008 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.
100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.
100129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.
100128. Тошкент. Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

Бизнинг интернет манзилимиз: [www. iptdgulom.uz](http://www.iptdgulom.uz)

Адзизова, Иқболой.

Сўзумни ўқуб англайсен ўзумни/ И. Адзизова; Маъсул муҳаррир Ҳ. Болтабоев. —Т.: Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2008.— 136 б.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодига бағишланган мазкур китобда аллома асарларига янги нуқтаи назар билан баҳо берилиб, илмда мавжуд маълумотлар умумлаштирилади, зарур ўринларда баҳс-мунозараларга киришилади. “Бобурнома” асари эса турли масалалар нуқтаи назаридан таҳлил этиладики, ўқувчи мозийнинг жонли саҳифалари билан ошно бўлади. Айниқса, муаллиф Бобурнинг шеърини нозик дид билан ёндашиб, ундаги мазмун ва бадиий санъаткорлик ҳамда маҳоратга китобхон эътиборини қаратади. Шоирнинг тимсол яратиш сўз қўллашдаги ноёб фазилатларини очиб беради.

Китоб филолог-мутахассислар, адабиёт муаллимлари, ўрта-махсус ҳамда олий ўқув юрти талабалари ва Бобур асарлари мухлисларига мўлжалланган.

ББК 83.3(5ў)